

MATEUSZ MATANIAK

DOZORY KOŚCIELNE W KRAKOWIE W LATACH 1800–1853. ORGANIZACJA I ZAKRES KOMPETENCJI

UWAGI OGÓLNE

Dozory kościelne Wolnego Miasta Krakowa, będące przedmiotem niniejszego artykułu, należą do instytucji ustrojowych, które nie doczekały się omówienia w literaturze naukowej. Dlatego też, w celu ukazania okoliczności ich utworzenia, a także rekonstrukcji zasad organizacji i form działalności, niezbędne było sięgnięcie do materiałów źródłowych. Pierwszoplanową rolę odegrały przy tym dokumenty Archiwum Wolnego Miasta Krakowa, przechowywane w Archiwum Narodowym w Krakowie. Spośród nich należy wymienić zwłaszcza „akta senackie” (sygn. WMK: V-26, V-30, V-31, V-32, V-33, V-35, V-41), stanowiące spuściznę aktową po Senacie Rządzącym, który sprawował „zwierzchnią władzę administracyjną” w Rzeczypospolitej Krakowskiej. Sięgnięto także do publikatorów rządowych („Dziennik Praw”, „Dziennik Rządowy”), w których ogłaszano teksty ustaw i rozporządzeń. W pierwszej części opracowania odtworzono przebieg prac nad wprowadzeniem dozorów, w drugiej przedstawiono ich poczynania w odniesieniu do majątków kościelnych w Rzeczypospolitej Krakowskiej. Artykuł stanowi przyczynek do dziejów stosunków państwo–Kościół na ziemiach polskich w XIX w.

Należy zauważyć, że dozory kościelne nie były zupełną nowością na ziemiach polskich, jako że w 1817 r. ustanowiono je w Królestwie Polskim¹. Geneza tamtejszych dozorów była związana z finansowaniem prac remontowo-budowlanych rzymskokatolickich kościołów parafialnych. W momencie powstania Rzeczypospolitej Krakowskiej, mocą uchwał Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r., na obszarze tym obowiązywało rozporządzenie Komisji Nadwornej z 10 października 1800 r.

¹ Dozorów kościelnych nie ustanowiono w Księstwie Warszawskim (1807–1815). Nie wspominają o nich liczne opracowania dotyczące tego wycinka dziejów Polski. Por. też „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. I–IV.

Sięgało ono okresu przynależności Krakowa do cesarstwa austriackiego. Zgodnie z nim, w finansowaniu budowy i remontów kościołów, a także związanych z nimi wikarystówek, organistów itp., mieli uczestniczyć wszyscy parafianie. Byli to zarówno właściciele dóbr ziemskich, na których spoczywało dostarczanie materiałów budowlanych – proporcjonalnie do liczby mieszkańców w ich dobrach, jak też kolatorzy, zobowiązani do wynajmu robotników („rzemieślników”), oraz zwykli parafianie („gromady wiejskie”), od których żądano posług ręcznych i ciągłych².

Na proboszczach i beneficjatach ciążyło wykonywanie bieżących remontów, które miały uchronić budynki przed ruiną. Oprócz drobnych reparacji (do 25 złotych reńskich), proboszczowie uczestniczyli w poważniejszych inwestycjach, proporcjonalnie do swych dochodów: osiągający 300–500 złr. rocznie wnosili 25% kwoty, 500–1000 złr. – 1/3, od 1000 do 1500 złr. – 50%. Część dochodów z beneficjum proboszczowie mieli przeznaczać na naprawę budynków mieszkalnych i gospodarskich, jeżeli przyczynili się do wyrządzenia szkód. Stopień zniszczeń, w drodze „rewizji wałących się kościołów i uszkodzonych budynków”, miały badać urzędy cyrkularne lub komisje kościelne przy okazji wizytacji dziekańskich³.

W latach 1815–1833 prace w Rzeczypospolitej Krakowskiej odbywały się na powyższych zasadach. Typowy przebieg prac remontowo-budowlanych budynków parafialnych w okresie sprzed ustanowienia dozorów kościelnych pozwala odtworzyć dokumentacja związana z odnowieniem kościoła parafialnego w Płokach, w dobrach hr. Sylwestra Ratha. Renowację świątyni wykonano według kosztorysu („anszlagu”), sporządzonego przez Urząd Budowniczy. Został on zatwierdzony przez Senat. Organizację robót ustalono w kontrakcie, podpisanym z prywatnym przedsiębiorcą (tzw. enterprenerem)⁴. Dokumentację techniczną wykonali urzędnicy służby budowlanej⁵. Kosztami prac podzielili się wszyscy korzystający ze świątyni, czyli: właściciel Płoków (będący też kolatorem, 2980 złp. 19 gr), proboszcz (534 złp. 8 gr) oraz dominium Krzeszowice, leżące w granicach „Państwa Tenczyńskiego” hr. Potockich (587 złp. 13 gr). Prawdliwość realizacji prac potwierdził budowniczy

² Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Rozporządzenie Komisji Nadzornej (c.k. Pełnomocnej Komisji Zadzornej nad Galicją Zachodnią) z 10 X 1800, *Ile państwo, kollator; wcielone do parafii gromady i proboszcze przykładać się mają do budowania kościołów, probostw i szkół i jak im postąpić należy względem obrachunków budowniczych*, zespół Archiwum WMK (dalej: WMK), sygn. V-32 B, k. 1673–1679 (art. 1–3).

³ Rozporządzenie Komisji z 10 X 1800 (art. 5–6). Jeżeli w parafii były grunty należące do kilku właścicieli i kolatorów, rozkład kosztów odbywał się według „miary opłat kontrybucyjnych” (czyli podatków); rozkład świadczeń należał do urzędów cyrkularnych oraz komisji kościelnych; dokumentację techniczną (plany i rysunki) sporządzali mierniczowie cyrkularni.

⁴ ANK, Kontrakt z 20 VIII 1818, zatwierdzony przez Senat Rządzący 23 IX 1818 nr 3028, WMK V-26 A, k. 871–872. Stroną kontraktu był właściciel dóbr S. Rath („dziedzic wsi”).

⁵ Zob. *Plan Wieży do kościoła parafialnego we wsi Płoki* z 2 II 1818, WMK V-26 A, k. 977. Sporządzony przez Karola Kremiera plan zatwierdził Senat 13 VI 1818. Nadzór nad jego realizacją powierzono Wydziałowi Spraw Wewnętrznych. O kompetencjach służby budowlanej zob. Rozporządzenie Senatu Rządzący z 8 III 1819 nr 283 DGS, *Manipulacja Urządzenia wewnętrznego Budownictwa*, „Dziennik Rozporządzeń Rządowych WMK” (dalej: Dz. Rozp. Rząd.) z 1819 r.

okręgowy wraz z wójtem gminy, w drodze tzw. superrewizji na gruncie⁶. Godzi się wspomnieć, że Rath otrzymał od Senatu pochwałę za szybkie ukończenie prac, jak też wpłacono mu zaliczki na poczet przyszłych wydatków (3891 złp. + koszt materiałów budowlanych) w zastępstwie pozostałych zobowiązanych. Dostarczył też drewno („piękny materiał ze swoich lasów”), niezbędne do wykonania elementów wyposażenia, „dla wygody parafian i ozdoby kościoła”⁷.

Przed charakterystyką dozorów krakowskich nieco uwagi poświęcić należy ukazom carskim z 6/18 marca 1817 i 25 grudnia 1823/6 stycznia 1824 r., które w całości dotyczyły organizacji i zasad działalności dozorów Królestwa Polskiego. Ich dokładne omówienie zawiera praca ks. Karola Dębińskiego. Stwierdził on, że dozory były instytucją publiczną, w której zasiadali kolator, proboszcz oraz trzech parafianie, wyznaczeni przez Komisję Wojewódzką⁸.

Geneza dozorów wiązała się z oddaniem funduszków oraz budynków kościelnych i duchownych w zarząd Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, czyli ministerstwa wyznań. Ich głównym zadaniem było czuwanie nad „całością kościołów i mieszkań plebańskich tudzież cmentarzy”; asystowały przy wprowadzaniu proboszczów na parafie, brały udział w spisywaniu inwentarzy itp. K. Dębiński zwrócił uwagę, że dozorum nie wolno było ingerować w przebieg obrzędów religijnych (miały „zakaz wtrącania się do nabożeństw”) ani wywierać wpływu na kierowanie parafią („zakaz rozporządzania się w kościele”); to ostatnie, z mocy prawa kanonicznego, jak i państwowego, należało wyłącznie do proboszczów⁹.

USTAWA Z 13 WRZEŚNIA 1833 R.

Z zaprowadzeniem dozorów kościelnych władze Rzeczypospolitej Krakowskiej nosiły się od połowy lat dwudziestych XIX w. W 1825 r. Senat otrzymał od Wydziału Spraw Wewnętrznych raport, w którym znalazły się alarmujące doniesienia o „wielkich dezolacjach”, które wydarzyły się przy remontach kościołów parafialnych w Okręgu Krakowskim. Naganne było zwłaszcza postępowanie kilku przed-

⁶ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Senatu Rząd. z 11 XII 1819 nr 3506, WMK V-26 A, k. 871–872. Łączny koszt prac wyniósł 4102 złp. 7 gr. Należności miał wygzekwować wójt Młoszowej, a następnie wypłacić Rathowi. Ze swoich czynności miał zdać sprawozdanie „pod własną odpowiedzialnością”.

⁷ Pismo Senatu Rząd. do redakcji „Dziennika Rządowego” z 14 XII 1818 nr 4359, WMK V-26 A, k. 923. W pochwalie stwierdzono, że Rath „przyjął na siebie gorliwość obywatelską”, co było „czynem szlachetnym i godnym uwielbienia”. Na wiosnę miał wytynkować ściany w kościele, zrobić podłogę i opierzenia, co było niemożliwe w porze zimowej.

⁸ K. Dębiński, *Dozory Kościelne Rzymsko-katolickie*, Warszawa 1901, s. 7–9, 27–28. Po 1823 r. w składzie dozorów byli kolator, dziedzic, miejscowy dziekan (wszyscy z urzędu) oraz trzech parafianie, wybierani na 6 lat. W późniejszych latach dookreślono wymagania dotyczące parafian (powinni być katolikami, co nie dotyczyło jedynie właściciela dóbr ziemskich); przewodniczącym dozoru był wójt bądź sołtys.

⁹ *Ibidem*, s. 17–23, 75–78. Dozory odgrywały pewną rolę w razie ustąpienia bądź śmierci beneficjanta. Plany remontów świątyni przesyłały, za pośrednictwem Komisji Wojewódzkich, do zatwierdzenia przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych.

siębiorców, którzy nie tylko zawyżali koszty prac, dopuszczając się „prywatnych spekulacji”, ale, co gorsze, wykonywali je z uszczerbkiem dla „trwałości budowli”. Senat tym samym „utwierdził się w przekonaniu” o konieczności wprowadzenia dozorów, na wzór instytucji świeżo ustanowionej w Królestwie Polskim. W związku z tym polecił Wydziałowi porównanie regulacji obowiązujących w Krakowie ze stosowanymi w sąsiednim państwie, a następnie, po wprowadzeniu „stosownych przeróbek”, ułożenie projektu, który nadawałby się do zatwierdzenia¹⁰.

W swojej opinii Wydział potwierdził obawy senatorów, że patent z 1800 r. nie przystaje do krakowskich warunków, „nie obejmując przy tym wszystkich okoliczności”. Wyrzucił też opinię o optymalności rozwiązań w Królestwie Kongresowym, które „oparto na potrzebach i doświadczeniach”¹¹. W zainteresowaniu się tamtejszymi rozwiązaniami niemałą rolę odegrał zapewne fakt, że Kraków był siedzibą biskupstwa rzymskokatolickiego, które swoją jurysdykcją obejmowało nie tylko obszar Rzeczypospolitej Krakowskiej, ale też południową część Królestwa Polskiego z Kielcami jako siedzibą władz duchownych¹².

Pomimo wielokrotnych ponagleń ze strony Senatu¹³ pierwszy projekt rozporządzenia Wydział przedstawił dopiero w 1831 r.¹⁴ Opracowany tekst nie spotkał się z pozytywnym przyjęciem rządu; Senat nakazał jeszcze dogłębniej wzorować się na rozwiązaniach obowiązujących w Królestwie Polskim¹⁵.

W rzeczonym projekcie Wydział zwierzchnią władzę nad dozorami oddawał Senatowi. Nadzór rządowy przejawiał się m.in. w zatwierdzaniu ich składu. Podstawowym obowiązkiem dozorów miała być troska o „całość kościołów i budynków plebańskich”, w tym zarządzanie ich funduszami. Oprócz tego, należy wymienić: a) wykonywanie mniejszych prac (do 500 złp.); b) coroczne składanie Wydziałowi rachunków z działalności, które po kontroli Biura Rachuby miał potwierdzać rząd;

¹⁰ Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. z 15 IV 1825 nr 1535, WMK V-32 B, k. 1783–1784. Senat Rząd. polecił Wydziałowi „dojrzałe rozpatrzenie się w przepisach”.

¹¹ Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. z 24 XI 1829 nr 5360, WMK V-32 B, k. 1780; Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Senatu Rząd. z 30 XI 1829, ibidem, k. 1779–1780. Regulacje cechowała też kompletność, jako że obejmowały „wszystkie kategorie w tym przedmiocie”.

¹² W. M. Bartel, *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa (1815–1846)* [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach i M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 814–815.

¹³ Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. z 24 XI 1829 nr 5308, WMK V-32 B, k. 1747. Zob. też Pisma Archiwum Głównego do Senatu Rząd. z 12 I 1830 (do nr. 169), ibidem, k. 1763 (o piśmie Senatu do Wydziału z 24 XI 1829 nr 5360); z 31 V 1830 (do nr. 3035), ibidem, k. 1757; z 9 IV 1831 (do nr. 1302), ibidem, k. 1751; z 7 VI 1831, ibidem, k. 1747.

¹⁴ *Projekt do urzędzenia Dozorów Kościelnych przy Kościołach Parafialnych ze stycznia 1830 roku*, WMK V-32 B, k. 1681–1690. Projekt składał się z dwóch oddziałów: „O Dozorach Gmachów kościelnych, plebańskich po parafiach w mieście Krakowie i jego Okręgu”; „O proporcji w rozkładzie kosztów na reparacje lub nowe budowy Kościołów, cementarzy i mieszkań plebańskich”, i liczył 24 artykuły.

¹⁵ Pismo „Komitetu do układania projektów do ustaw na sierpniowe Zgromadzenie Reprezentantów wprowadzić się mających” do Senatu Rząd. z 7 VIII 1833 (do nr. 5330), WMK V-32 B, k. 1651–1652. Wydział przyjął polecenie, ale powierzonego sobie zadania nie zdołał ukończyć.

c) występowanie do Wydziału o dokumentację techniczną. Projekt wprowadzał podział kosztów na: a) związane z zakupem materiałów i kosztami robocizny („rzemieślnicy”); b) dotyczące pomocy od mieszkańców („ręczna pomoc przy fabryce”). Dozory można było pociągnąć do pokrycia wydatków, jeżeli konieczność remontu była skutkiem zaniedbania obowiązków. Wprowadzano obowiązkowe ubezpieczanie świątyn w Towarzystwie Kasy Ogniowej, działającym w Królestwie Polskim¹⁶.

Bliższa analiza przekonuje, że ogólne założenia projektu nie stały się podstawą prac dla „Komitetu do układania projektów do ustaw”, powołanego przez Senat w 1833 r. w związku z obradami Zgromadzenia Reprezentantów, czyli Sejmu Rzeczypospolitej Krakowskiej. Komitet skrytykował obecne w nim rozwiązania austriackie, które zakładały nadmierne obciążenie parafian remontami kościołów, a także nie były dostosowane do miejskich warunków. Wobec niesfinalizowania przez Wydział projektu ustawy o dozorach, Komitet zaproponował połączenie rozwiązań obowiązujących w Królestwie Polskim z realiami Wolnego Miasta Krakowa („okolicznościami miejscowymi”)¹⁷.

Opracowany przez Komitet projekt liczył 12 paragrafów¹⁸. Stanowił on podstawę dla dyskusji sejmowej, której rezultatem było uchwalenie ustawy z 1833 r.¹⁹ Z kronikarskiego obowiązku należy odnotować, że marszałkiem Zgromadzenia Reprezentantów był Jacek Mieroszewski²⁰. Poprawki do projektów ustaw wnosili

¹⁶ *Projekt do urzędzenia...* (art. 14, 17). Koszty z pkt. a mieli ponosić właściciele majątków, w których mieszkała ludność katolicka, właściciele gruntów miejskich i wiejskich, posiadacze emfiteutyeczni, dziedziczeni dzierżawcy („erbpachterzy”) oraz dożywotnicy. Koszty z pkt. b zaś właściciele domów, osoby utrzymujące się z handlu i rzemiosła, włościanie osiadli na gruntach, z których płacili czynsze lub odrabiali pańszczyznę, a także wyrobniczy.

¹⁷ Pismo „Komitetu do układania projektów...” do Senatu Rząd. z 7 VIII 1833 (do nr. 5330), WMK V-32 B, k. 1651–1653. W jego skład wchodził Jacek Mieroszewski, Józef Haller i Ludwik Darowski. Komitet stwierdził, że stanowienie prawa w omawianym zakresie należy, na podstawie art. VIII Konstytucji, do Senatu Rząd. Sejmowi przyznawał zaś jedynie „nakładanie ciężarów przez Obywateli ponosić się mających”.

¹⁸ *Projekt do Ustawy wskazującej prawidła kto i w jakim stosunku do budowy i utrzymywania Kościołów i innych budowli parafialnych przykładać się winien*, WMK V-32 B, k. 1653–1661.

¹⁹ W skład Sejmu 1833 r. (obradował 22 VIII–18 IX 1833) wchodził: z gmin miejskich – Jakub Czerniński, Jan Kanty Piechocki, Marceli Bugajski, Hilary Meciszewski, Adam Czapski, Jan Giełg, Franciszek Lipczyński; z gmin wiejskich – Leon Rudowski, Józef Zapalski, Tomasz Bader, Aleksander Kiełczewski, Józef Raciborski, Erazm Skrzyński, Kasper Bielecki, Kajetan Florkiewicz, Józef Szembek, Konrad Złowodzki, Józef Krasuski, Grzegorz Ligęziński, Kasper Waligórski; z delegatów Senatu – Jacek Mieroszewski, Józef Haller; z delegatów Krakowskiej Kapituły Katedralnej – Mikołaj Janowski, Antoni Rozwadowski; z delegatów UJ – Feliks Słotwiński, Ferdynand Kojasiewicz; spośród sędziów pokoju – Wojciech Like, Jan Librowski, Tadeusz Konopka, Franciszek Łącki. *Lista Reprezentantów na Zgromadzenie w miesiącu sierpniu 1833 roku*, „Akta Seymu Wolnego Miasta Krakowa i Jego Okręgu z roku 1833-go”, ANK, WMK II-40, k. 57–58; *Dyaryusz Seymu Rzeczypospolitej Krakowskiej roku 1833*, ANK, WMK II-39, k. 5–6; „Gazeta Krakowska” nr 219 z 21 VIII 1833.

²⁰ „Diaryusz Seymu Rzeczypospolitej Krakowskiej”, Posiedzenie 1 (Dodatek do „Dziennika Praw WMK”) (21 VIII 1833). Asesorami sejmowymi zostali J. Szembek i J. K. Piechocki, sekretarzem sejmowym F. Kojasiewicz.

członkowie dwóch Komisji: Sejmowo-Prawodawczej oraz Sejmowo-Skarbowej²¹. 13 września 1833 r. Sejm uchwalił ustawę, która określała zasady finansowania inwestycji w majątkach należących do parafii rzymskokatolickich²². Nastąpiło to jednomyślnie. Posłowie oparli się na zmodyfikowanej wersji projektu, wniesionej przez Senat²³.

Zgodnie z ustawą, w skład każdego dozoru mieli wchodzić kolator, właściwy dziekan (czyli administrator dekanatu), proboszcz oraz trzech właścicieli ziemskich bądź trzech parafian, wyznaczonych przez rząd. Dozory miały funkcjonować we wszystkich parafiach; wyjątek stanowiły te spośród nich, w których posługę wykonywali członkowie zgromadzeń zakonnych, „utrzymujący budynki własnym funduszem”. Dozory miały nadzorować prace remontowo-budowlane przy kościołach oraz innych budynkach parafialnych²⁴.

Głównym zamierzeniem ustawodawcy było „utrzymanie kościołów parafialnych w stanie świetności”, jak też zapewnienie księżom, „pieczę dusz przy tychże świątyniach zajmujących się”, „przyzwoitych, odpowiadających ich powołaniu, mieszkań”. Akt prawny z 1833 r. poświęcono w znacznej mierze budowie i remontom kościołów, dalej – „połączonych z nimi budowli, na obrządek religijny przeznaczonych”, a także „mieszkań dla wikariuszów i sług kościelnych”, czyli wikarystówek (dom wikarego) i organistówek (dom organisty). Koszty miano dzielić proporcjonalnie między podmioty korzystające z budynków. Prace miano finansować w pierwszym rzędzie z tzw. stałych funduszów, zapisanych przy kościołach; jeżeli byłyby one niewystarczające (albo w ogóle ich nie było), dopuszczono sięganie do kieszeni parafian²⁵.

Można dodać, że w toku debaty sejmowej pojawiły się propozycje, aby o przebiegu „koniecznych reparacji” decydował Senat. Ich koszty miał pokrywać Skarb Publiczny, rachunki zaś przedkładano by do zatwierdzenia Sejmo-

²¹ Ibidem, Posiedzenie 2 (22 VIII 1833). W skład pierwszej weszli Kojśiewicz, Słotwiński, Like i Piechocki, w skład drugiej Lipczyński, Librowski, Rudowski i Konopka. Ponadto powołano zastępców członków komisji oraz wybrano skład Komisji Kwalifikacyjnej.

²² Ustawa z 13 IX 1833 r. *Prawo stanowiące aby wszelkie reparacje, stawianie kościołów parafialnych, tudzież innych budowli było ponoszone kosztem parafii*, ogłoszona pismem Senatowi Rząd. z 23 IX 1833 nr 6166 DGS, „Dziennik Praw WMK” (dalej: Dz. Praw WMK) z 1833 r. (to samo w: WMK V-32 B, k. 1593–1599, oraz ibidem, k. 1627–1634); „Dziariusz Seymu Rzeczypospolitey Krakowskiej”, Posiedzenie 17.

²³ Pismo Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów do Senatowi Rząd. z 13 IX 1833 nr 173, WMK V-32 B, k. 1625; Pismo Senatowi Rząd. do Zgromadzenia Reprezentantów z 9 IX 1833 nr 5833, ibidem.

²⁴ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparacje...* (art. 9–10). Skład dozorów odzwierciedlał kompromis między Sejmem i Senatem, jako że parlament proponował 3 parafian, rząd 3 właścicieli ziemskich. Senat zwracał uwagę, że parafie „nie mają żadnego wpływu na utrzymanie gmachów klasztornych”, Pismo Senatowi Rząd. do Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów z 9 IX 1833, WMK II-40, k. 1285–1287; *Dyaryusz Seymu Rzeczypospolitey Krakowskiej roku 1833*, WMK II-39, k. 101–102, Posiedzenie 9 (3 IX 1833).

²⁵ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparacje...* (art. 1).

wi²⁶. Temu pomysłowi sprzeciwił się rząd, argumentując, że finansowanie renowacji ze środków publicznych w zastępstwie parafian jest sprzeczne z „ogólną i wszędzie przyjętą zasadą” utrzymywania kościołów „ich własnym staraniem”. Co więcej, Skarb Publiczny był nadmiernie obciążony „pracami wokół kościołów kolatorstwa rządowego bądź uniwersyteckiego”; dla Senatu do pomyślenia było co najwyżej „przychodzenie przez Rząd z pomocą parafiom” w wyjątkowych sytuacjach, co nie mogło jednak stanowić „ogólnego pravidła ani ścisłego obowiązku”; chcąc uzyskać dodatkową pomoc, parafie powinny uciekać się do „szczodrobliwości Izby”²⁷.

Stałe fundusze miano finansować (w 1/3) ze spadków beztestamentowych po zmarłych beneficjatach. W sytuacji, gdyby przed śmiercią rozporządzili majątkiem w drodze testamentu, jego 1/4 części – ruchomości i nieruchomości – przypadała kościołowi parafialnemu jako tzw. część obowiązkowa; nie dotyczyło to jedynie składników majątku nabytych w drodze dziedziczenia. Na tzw. „wieczny fundusz fabryki kościoła i budowę mieszkań dla Kapłanów parafii” chciano przeznaczać ponadto: a) pozostałości tzw. funduszu pokładnego, z którego finansowano budowę i remonty cmentarzy; b) dochody z tzw. wakujących beneficjów („dochody interkalarne”), po potrąceniu kosztów administracji, c) odsetki od środków wskazanych w pkt. a–b. „Sięgnięcie po same kapitały” było dopuszczalne, za zgodą Senatu, w razie zniszczenia budynku wskutek pożaru bądź innego „nadzwyczajnego przypadku”²⁸. Powiększenie funduszy stałych przyjęto większością głosów 25:1, po stanowienia o pokładnym – jednomyślnie²⁹.

Sięganie do funduszy stałych uzależniono od spełnienia kilku warunków. Było to m.in. wcześniejsze ustalenie przez komisję budowlaną, że konieczność remontu nie jest wynikiem niegospodarności proboszcza, który zaniedbał „mniejszych reparacji”. W przeciwnym razie musiał on z własnej kieszeni pokryć połowę wydatków, którą to kwotę rząd mógł zmniejszyć do 25%. Plebani mieli też wykonywać renowacje „mniejszych domów mieszkalnych i budowli gospodarskich”; „większe reparacje”, a także budowę dużych obiektów miano finansować z „zapisanych na ten cel funduszy”, po uzyskaniu zgody ustanawiającego fundusz „na

²⁶ *Dyaryusz Seymu Rzeczypospolitey Krakowskiej roku 1833*, WMK II-39, k. 101–102, „Dyaryusz Seymu Rzeczypospolitey Krakowskiej”, Posiedzenie 9 (3 IX 1833). Propozycję zgłosił w Komisji Sejmowo-Skarbowej Meciszewski, przyjęto ją większością 22:4. Upoważnienie do działania w trybie nagłym miało obowiązywać, gdyby termin najbliższego Sejmu przypadał nie wcześniej niż za rok.

²⁷ Pismo Senatu Rząd. do Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów z 9 IX 1833, WMK II-40, k. 1271–1274. Senat zwrócił też uwagę na sprzeczność z art. 8 projektu, dotyczącym rozkładu kosztów w razie braku stałych funduszy. Wyjątkowe sytuacje określono mianem „razów nadzwyczajnych”.

²⁸ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparacje...* (art. 2–3). Spadki beztestamentowe przechodziły na własność kościoła parafialnego, w którym kapłan pełnił posługę, na podstawie ustawy z 2 I 1821 (art. 1).

²⁹ *Dyaryusz Seymu Rzeczypospolitey Krakowskiej roku 1833*, WMK II-39, k. 101–102, Posiedzenie 9 (3 IX 1833). Na propozycję sejmowe zgodził się rząd. Pismo Senatu Rząd. do Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów z 9 IX 1833, WMK II-40, k. 1271–1274.

użycie samego kapitału”³⁰. Powyższe postanowienia krakowski parlament przyjął jednomyślnie³¹.

Zapoznając się z poprawkami sejmowymi, Senat uznał, że kwotowe ustalanie udziału proboszczów w remontach do 100 złp. stanowi zachętę do manipulowania kosztorysami prac; podział prac na mniejsze i większe mógł tylko zwiększyć zamieszanie. Rząd był przekonany, że budynki plebańskie powinni remontować proboszczowie, mający „grunty przynoszące dochody”. Dla władz nie stanowiła problemu zamiana dziesięciny na osep wieczysty, która w opinii władz kościelnych miała przyczynić się do ubożenia duchowieństwa³². Koszty rozkładano uwzględniając zamożność proboszczów: osiągający rocznie 1200–1800 złp. mieli wpłacać 3% od kwoty przekraczającej 1200 złp., mający 1800–5000 złp. dochodu mieli uiszczać jego 5%; uzyskujący więcej niż 5000 złp. – 10%³³.

Parafian miano pociągać do udziału w kosztach w ostatniej kolejności. W parafiach miejskich koszty miały być dzielone proporcjonalnie do opłacanego podatku osobisto-klasyczno-przemysłowego; we wspólnotach wiejskich zaś właściciele dóbr opłacali rzemieślników, materiały budowlane oraz nadzór techniczny, adekwatnie do podatku ofiary 10 grosza bądź podymnego, włościanie świadczyli pomoc pieszą i ciąglą. Świątynie katolickie pośrednio utrzymywali także wyznawcy innych religii, w praktyce Żydzi, jeżeli tylko posiadali dobra ziemskie³⁴.

W trakcie prac ustawodawczych Senat stanął po stronie uboższych proboszczów, mających dochody mniejsze niż 1800 złp., proponując zwolnienie ich z kosztów. Jako że podwyższenie kongruui „nie zdawało się odpowiadać widokom Izby”, ostatecznie przystał jednak na propozycję komisji sejmowych, aby także gorzej sytuowani plebani uczestniczyli w pracach remontowych³⁵.

³⁰ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparaacje...* (art. 4–5). W ustawie określono też sposób postępowania z proboszczami, którzy nie byli w stanie pokryć kosztów remontu.

³¹ *Dyaryusz Seymu Rzeczypospolitey Krakowskiej roku 1833*, WMK II-39, k. 101–102, Posiedzenie 9 (3 IX 1833).

³² Pismo Senatu Rząd. do Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów z 9 IX 1833, WMK II-40, k. 1271–1274. Stałym argumentem było podobieństwo do prawa wprowadzonego w Królestwie Polskim. Pisano więc: „Kraj nasz z Województwem Krakowskim jedną diecezję stanowią”. Senat zwracał uwagę, że duchowieństwu wypłacano rekompensaty („w gotowiznie”) za utracone posługi chłopskie.

³³ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparaacje...* (art. 8, pkt a). Dochód proboszczów ustalano przy okazji poboru tzw. podatku ofiary (40, 30, 20 grosza).

³⁴ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparaacje...* (art. 8, pkt. a–e). W parafiach mieszanych koszty dzielono proporcjonalnie do liczby ludności; w dobrach skarbowych wysiłek finansowy, przypadający na właścicieli, ponosili dzierżawcy wieczyści lub erbpachterzy oraz Skarb Publiczny; roczny dochód ustalano na podstawie podatku ofiary; kolatorzy, w których dobrach był kościół, płacili dodatkowo (jako właściciele dóbr) 100% kwot wnoszonych przez kolatorów. Zasady udziału proboszczów uchwalono większością 17:9 (uwzględniono wniosek Szembeka, aby 3% obliczać od nadwyżki, a nie całości), dotyczące kolatorów większością 21:5, pozostałych podmiotów – jednomyślnie.

³⁵ Pismo Senatu Rząd. do Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów z 9 IX 1833, WMK II-40, k. 1285–1287. Rząd odrzucił sugestię, aby właściciele dóbr, w których nie było świątyni, pokrywali tylko 1/40 kosztów, żądając utrzymania 1/5 kwoty. Według Senatu, dla biedniejszych proboszczów

W ustawie wprowadzono wymóg, aby „mieszkania przykościelne” budowano wyłącznie z „twardego materiału”, a nie z drewna. Właściciele dóbr zobowiązano do nieodpłatnego przekazywania parafiom gruntów pod cmentarze, w miejscu wyznaczonym przez rząd³⁶. Ustawa miała wejść w życie 1 grudnia 1833 r. i uchylić rozporządzenie z 1800 r. Nie została jednak wykonana, czego powodem był brak rozporządzenia wykonawczego, do wydania którego zobligowano Senat³⁷. Prace nad nim rozpoczęto dopiero pod koniec 1834 r.³⁸ Stało się tak mimo zapewnień rządu o bezzwłocznej realizacji postanowień ustawy z 1833 r.³⁹

W 1838 r. Zgromadzenie Reprezentantów uchwaliło ustawę, którą chciano zwiększyć nakłady na świątynie rzymskokatolickie. Kluczowe miały być tzw. dochody interkalarne, przypadające z *benefitio curiata* po śmierci beneficjatorów „jakiejbądź natury i kollacji”. Miano je wpłacać do Skarbu Publicznego w wysokości połowy rocznego dochodu, obliczanego na potrzeby podatku ofiary. Były przeznaczane na budowę kościołów i budynków plebańskich. Również korzystający z beneficjum beneficjaci mieli uiszczać coroczną składkę w wysokości zależnej od dochodów: przy nieprzewyższających kongruji mieli opłacać 2%, przy większych – 4% nadwyżki. Nadzór nad pieniędzmi zgromadzonymi na funduszu stałym sprawował rząd; wszelkie oszczędności miano inwestować („elokować”)⁴⁰. Rozwinięcie ustawy powierzono Wydziałowi Dochodów Publicznych⁴¹. Senat nakazał też obliczenie wysokości rat miesięcznych dla opłat procentowych, półrocznych bądź kwartalnych, a także wyznaczenie kasy rządowej do poboru środków od zobowiązanych beneficjatorów⁴².

udział w pracach był „nadmiernym obciążeniem”, ponieważ 1800 zlp. było kwotą „z trudem wystarczającą na ich utrzymanie”; przed 1833 r. nie było zróżnicowania między kolatorami odnośnie do udziału w pracach remontowo-budowlanych.

³⁶ *Prawo stanowiące aby wszelkie reparacje...* (art. 7). Lokalizacja miała być jak najmniej uciążliwa dla właściciela gruntów. Artykuł uchwalono w komisjach sejmowych jednomyślnie, zastrzeżeń nie zgłosił Senat Rząd.

³⁷ *Ibidem* (art. 11–12). Rozporządzenie wykonawcze określono jako „urządzenie administracyjne”.

³⁸ Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. z 13 XII 1834, WMK V-32 B, k. 1635–1637. Przesłane materiały dotyczyły m.in. rachunków z „administracji interkalarów prebendy kanoniczej suprymowanego kościoła św. Jerzego na Zamku” po śmierci ks. Brudzeńskiego. Zob. Pismo Biura Rachuby do Senatu Rząd. z 10 XII 1834 nr 9726, *ibidem*. Szefem Biura Rachuby był Karol Płocki.

³⁹ Pismo Senatu Rząd. do Konsystorza Generalnego Diecezji Krakowskiej i Wydz. Spraw Wewn. z 23 IX 1833 nr 6166, WMK V-32 B, k. 1591.

⁴⁰ Ustawa z 30 I 1838 r.: *Ustawa dodatkowa co do pomnożenia funduszu na reparacje i stawianie Kościołów i budowli parafialnych*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 15 III 1838 nr 523 DGS, Dz. Praw WMK z 1838 roku (to samo w: WMK V-32 B, k. 1587–1590) (art. 1–3, 5–6). Weszła w życie 1 IV 1838 r. i uchylała regulacje z 1821 i 1833 r. w odniesieniu do praw kościołów parafialnych do spadków po beneficjatach *curam animarum*; uchyłono też art. 8 lit. a ustawy z 1833 r.

⁴¹ Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Dochodów Publ. z 15 III 1838 nr 523, WMK V-32 B, k. 1577. Senat polecił Wydziałowi „rozwinięcie tejże ustawy projective”.

⁴² Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Dochodów Publ. z 12 VI 1838 nr 3188, WMK V-32 B, k. 1575–1576; Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. z 29 XII 1837 nr 7470, *ibidem*. Senat

W 1840 r. nakazano, aby drobne remonty kościołów i budynków plebańskich stanowiące część beneficjów *curam animarum* finansowano z bieżących fundusów beneficjatorów. W ostateczności dopuszczono odwołanie się do hojności wierznych (składki parafialne). Miano z nich także finansować budowę nowych świątyń: w tym przypadku decydujące znaczenie miały bieżące fundusze kościołów. Uzupełniającą rolę przyznano funduszom uzyskanym z elokacji kapitałów kościelnych: 2/3 pieniędzy miało iść na budowę kościołów, 1/3 na wznoszenie budynków parafialnych⁴³. Założenia regulacji przedstawiono władzom duchownym⁴⁴.

ROZPORZĄDZENIE Z 1 MARCA 1843 R.

Wymagane ustawą z 1833 r. rozporządzenie wydano w 1843 r. Oparto się przy tym na projekcie Wydziału Spraw Wewnętrznych⁴⁵. Regulacja wprowadzała różniczenie między dozorami miejskimi (w Krakowie) i okręgowymi. Do miejskich miano powoływać kolatorów (przewodniczący z urzędu), proboszczów oraz trzech parafian, wskazywanych na 6 lat przez Wydział Spraw Wewnętrznych. W wiejskich znajdowali się: komisarz dystryktowy (przewodniczący), dziekan, kolator lub upoważniona przez niego osoba, a także trzech właścicieli ziemskich (ewentualnie trzech parafian, wskazanych przez rząd); jeżeli w jednej parafii było kilku kolatorów, wskazywali oni swojego reprezentanta, w braku porozumienia wskazywał go Wydział według „alfabetycznego porządku nazwisk i instytucji”; do przewodniczącego należało zwoływanie dozoru w terminach ustawowych bądź na żądanie jego członków. Jego opinia była rozstrzygająca w razie równego rozkładu głosów⁴⁶.

Przyznane dozorum kompetencje nadzorcze nad parafiami rzymskokatolickimi poszerzono. Nadzór obejmował kościoły, „budynki plebańskie, wikarialne i służb kościelnych” oraz inne urządzenia (dzwonnice, kostnice); przedmiotem zainteresowania były też szpitale parafialne i cmentarze. Dozory miały obowiązek rocznych kontroli („lustracji”) majątków parafialnych, z polecenia Wydziału Spraw Wewnętrznych. O ich wyniku informowały rząd w sprawozdaniach⁴⁷.

zalecił, aby „obrachowanie było oparte na pewnych i niewątpliwych zasadach”. Szczególnie starannie miano prowadzić księgę buchalteryjną.

⁴³ Rozporządzenie Senatu Rząd. z 15 I 1840 nr 230 DGS, *Rozwinięcie ustawy sejmowej z 15 III 1838 roku pod względem zarządu funduszami na polepszenie budowli plebańskich i kościelnych*, Dz. Praw WMK z 1840 roku (art. 10–11).

⁴⁴ Pismo Senatu Rząd. do Konsystorza Generalnego Diecezji Krakowskiej, Wydz. Spraw Wewn. i Wydz. Dochodów Publ. z 15 I 1840 nr 230, WMK V-32 B, k. 1573–1574.

⁴⁵ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Senatu Rząd. z 22 IV 1844, WMK V-32 B, k. 1553; *Projekt do postanowienia o dozorach kościołów parafialnych*, ibidem, k. 1559–1570. Projekt liczył 25 paragrafów.

⁴⁶ Rozporządzenie Senatu Rząd. z 1 III 1843 nr 1140 DGS, *O dozorach kościelnych po parafiach*, Dz. Praw WMK z 1843 roku (art. 1–2, 4–6). Obywatele wyznaczeni w 1843 r. mieli sprawować swój urząd odpowiednio przez 2, 4 i 6 lat. Ścisły komplet dozoru stanowiły trzy osoby.

⁴⁷ Ibidem (art. 10). Zawartość raportów określono następująco: „a) w jakim stanie znajdują się budowle i cmentarze i jakiej potrzebują reparacji, rozszerzenia lub przeniesienia, b) czy mobilia objęte

W razie większych prac remontowo-budowlanych raporty miano składać do końca marca, aby ułatwić budowniczemu terminowe przygotowanie planów i kosztorysów. Brał on przy tym pod uwagę „oszczędność, trwałość, wygodę i w miarę możliwości upięknienie budowli”. Jeśli chodzi o mniejsze prace, finansowane z „odpowiednich funduszków” lub składek parafialnych, raporty pokontrolne składano przed nastaniem pory zimowej. Wprowadzono też odpowiedzialność finansową dozorów za zatajenie uszkodzeń budynków. Oszacowanie szkód należało do służby budowlanej. Poza tym, dozory kontrolowały wpływy i wydatki z funduszków na prace remontowo-budowlane („obracanie na właściwe cele”), badały też rachunki zrealizowanych robót⁴⁸.

Regulacja z 1843 r. wskazywała sposoby wyłaniania wykonawców prac. Pierwszym był przetarg, zarządzany przez Senat na wniosek Wydziału Spraw Wewnętrznych; rząd mógł też zlecić wykonanie prac „w drodze własnej administracji” (przez Ekonomię Miejską), z zastrzeżeniem złożenia rachunków. Wnioski dotyczące robót mogły zgłaszać dozory. Wszelkie plany i kosztorysy („anszlagi”) zatwierdzał rząd, nad przebiegiem prac czuwał budowniczy oraz członkowie dozoru. Dozory informowały Wydział o dostrzeżonych nieprawidłowościach, opiniowały też jego wnioski w przedmiocie wypłaty wynagrodzenia („udzielenia awansów”) z Kasy Głównej; przesyłały Wydziałowi rachunki i „inne dowody” za wykonane prace. Można dodać, że Wydział wyznaczał komisje budowlane także przy okazji remontów świątyń zajmowanych przez zgromadzenia zakonne, przy których dozory nie funkcjonowały; podobnie było z kościołami i klasztorami nienależącymi do żadnej parafii. Raporty komisji były istotne przy podejmowaniu decyzji o remontach finansowanych z funduszków kościelnych⁴⁹. W pracach budowlanych brali też udział właściciele Okręgu Krakowskiego, których udział wyrażano w tzw. dniach pieszych i ciągłych⁵⁰.

Wydział Spraw Wewnętrznych na bieżąco informował dozory o stanie funduszków, przeznaczanych na remonty kościołów i budynków plebańskich oraz szpitali parafialnych⁵¹. Pieczy dozorów powierzono również cmentarze i szpitale parafialne⁵². Fundusze na utrzymanie kościołów i innych budynków wpłacano do Kasy

inwentarzem znajdującą się w całości, c) jaki jest stan gospodarstwa ekonomicznego plebanii, d) czy pleban wszystkie mniejsze do niego należące reparacje w budynkach plebańskich swoim kosztem uskutecznia, e) czy rachunki są sprawdzone, jaki był przychód, jaki pozostał rewanent i czy tenże w Kasie instytucyjowej znaleziony i obliczony został”.

⁴⁸ Ibidem (art. 8–9, 17).

⁴⁹ Ibidem (art. 8 pkt. d–h, 11, 25). Kontrolę rachunków Wydz. Spraw Wewn. mógł zlecić Biuru Rachuby. Czuwanie nad przebiegiem prac w Krakowie polegało m.in. na corocznej kontroli wpływów i wydatków (dochodów i rozchodów) z funduszków przeznaczonych na remonty.

⁵⁰ Ibidem (art. 23–24). Dozory przesyłały wykazy ludności wiejskiej, zobowiązanej do prac pomocniczych, które dołączano następnie do wykazów kosztów („anszlagów”). Pomoc ciągłą świadczyły wsie, w których były zaprzęgi. Posługi szarwarkowe mogły być zamieniane na opłatę pieniężną, wnoszoną do rąk przedsiębiorcy.

⁵¹ Ibidem (art. 12, 25).

⁵² Ibidem (art. 8 pkt. b–d, 13–15). W związku z tym, dozory mogły żądać informacji o wpływach z pokładnego w Okręgu Krakowskim oraz o stanie funduszków szpitalnych. Kontrola Wydziału

Główniej. Podlegały nadzorowi Wydziału Spraw Wewnętrznych oraz referenta ds. instytucji publicznych⁵³. Zarząd nimi odbywał się na zasadach określonych w rozporządzeniu z 1840 r. Jakikolwiek wydatki były możliwe wyłącznie na podstawie upoważnienia rządu dla Kasy Głównej⁵⁴. Dozory, w związku z zainteresowaniem władz życiem codziennym parafii, przedkładały też raporty, w których informowały o sytuacji materialnej parafii („stan gospodarstwa ekonomicznego”), stanie ruchomości („mobiliów”) ujętych w inwentarzach parafialnych, zasobach funduszków na remonty, wykonywaniu obowiązków przez proboszczów itp.⁵⁵

Po wydaniu rozporządzenia władze wezwały dziekanów w Okręgu Krakowskim do wzięcia udziału w inauguracyjnych posiedzeniach dozorów⁵⁶. Cała sytuacja okazała się jednak nie taka prosta, wprowadzenie rozporządzenia w życie spowodowało opór duchowieństwa, o czym przekonuje list biskupa krakowskiego Ludwika Łętowskiego z 1843 r. Stanowi on cenne źródło dla poznania położenia materialnego stanu duchownego. Sprzeciw administratora generalnego diecezji krakowskiej wywołał w pierwszym rządzie brak konsultacji („zniesienia się”) rządu Wolnego Miasta Krakowa z władzą duchowną; w opinii biskupa rozporządzenie było też niezgodne z obowiązującymi ustawami z 1833 i 1838 r. Za swój „urzędowy obowiązek” uznał on zwrócenie uwagi na szereg istotnych okoliczności, które dalszą współpracę z Senatem w wykonywaniu aktu prawnego stawiały pod znakiem zapytania. Niedopuszczalne było np. pominięcie w składzie dozorów w Krakowie dziekanów, chociaż byli oni „stroną pośredniczącą” między proboszczem a parafianami, z tego powodu będąc najlepiej przygotowani do oceny wniosków, które członkowie wspólnoty wiernych mieli przedkładać dozorom. Łętowski stanowczo protestował przeciwko powierzeniu przewodnictwa dozorów komisarzom dystryktowym, co uznał za posunięcie „ubliżające kolatorom”, zazwyczaj fundatorów kościołów. Przypomniwał, że prawo kościelne nakładało na nich „liczne obowiązki i obciążenia”, komisarze zaś (wcześniej wójtowie) nie ponosili żadnych kosztów działalności parafii. Poza tym nie było „wołą reprezentacji Narodu” (czyli Sejmu) wyposażanie ich w jakiegokolwiek kompetencje w sferze zarządu majątkiem kościelnym. Biskup protestował też przeciwko pominięciu delegata Dyrekcji Policji (w osobie np. komisarza cyrkulowego) w składzie dozorów miejskich⁵⁷.

odbywała się m.in. na podstawie „etatów szpitalnych”. Dozory kontrolowały też finanse „funduszu pokładnego”. Szpitalami zarządzali proboszczowie bądź świeccy prowizorowie.

⁵³ Rozporządzenie Senatu Rząd. z 15 I 1840 nr 230, *Rozwinięcie ustawy sejmowej...* (art. 1–2). Referentem z urzędu był szef Biura Instytucji Publicznych i Opieki Małoletnich.

⁵⁴ Rozporządzenie 1843 *O dozorach kościelnych...* (art. 16).

⁵⁵ Ibidem (art. 10). Raporty przedkładano za pośrednictwem Wydz. Spraw Wewn.

⁵⁶ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Konsystorza Generalnego Diecezji Krakowskiej z 25 VII 1843 nr 6761, WMK V-32 B, k. 1519–1520.

⁵⁷ Pismo Administratora Generalnego Diecezji Krakowskiej do Senatu Rząd. z 5 I 1844 nr 30, WMK V-32 B, k. 1519–1525. Biskup zwrócił uwagę, że ustawa z 1833 r. nie wspominała o wójtach (których w 1839 r. zastąpili komisarze dystryktowi). Zob. *Statut urządzający Dyrekcję Policji* z 18 II 1840 nr 19 Dz. Konf., Dz. Praw WMK z 1840 r. (par. 158); Rozporządzenie Senatu Rząd. z 15 III 1839 nr 1354 DGS, *Instrukcja tymczasowa dla Komisarzy Dystryktowych*, WMK VI-3, k. 375–389.

Argumentacja Senatu, który twierdził, że wyposażenie komisarzy w istotne kompetencje zapewni nadanie „silniejszego popędu rozporządzeniom”, nie trafiała do przekonania biskupowi, jako że cel ten można było osiągnąć przez „bezpośrednie kierowanie rozkazów do dozorów”⁵⁸.

Biskup krakowski domagał się dla dziekana prawa do przewodnictwa w dozorze w razie nieobecności kolatora, jak też zwoływania ich w całym dekanacie; warto też było zastanowić się nad przesyłaniem dziekanom rozporządzeń rządowych (członkom dozorów – w drodze okólników), co stanowiłoby „rękojmię sprężystego ich wykonywania”. Oprócz kwestii organizacyjnych, krytyka ze strony biskupa dotyczyła nałożonego na proboszczów obowiązku budowy i remontów budynków plebańskich. Po pierwsze, odmienna w tej kwestii była „wola Narodu”. Po drugie, z braku funduszy roboty takie powinni finansować parafianie w drodze składek (biskup odwołał się do art. 1 ustawy z 1833 r.). Składki parafialne „były pożądane” również wtedy, gdy w danym roku w parafii nie pojawiłaby się konieczność wystawienia lub wyremontowania kościoła. W swym wystąpieniu bp Łętowski nie pominął problemu zbyt dużego obciążenia duchowieństwa w Rzeczypospolitej Krakowskiej. Po pierwsze, przy obejmowaniu godności proboszczowie wnosili do Skarbu Publicznego jednorazowy podatek, odpowiadający dochodowi osiągniętemu w ciągu 6 miesięcy posługi (tzw. dochód interkalarny). Był on przeznaczony na „stały fundusz budowy i remontów kościołów i budynków parafialnych”. Po drugie, na podstawie art. 3. ustawy z 1838 r. uiszczali oni także podatek na poczet tzw. stałego funduszu. Jednym z powodów drastycznego pogorszenia się sytuacji materialnej duchowieństwa była zamiana dziesięcin na osep wieczysty. Przedtem proboszczów stać było na ponoszenie z własnej kieszeni kosztów budowy i remontów budynków plebańskich i gospodarskich; przy „hojniejszych beneficjach” zdarzało się nawet, że budowa świątyni w całości była pokrywana przez księdza właściciela, często „podającego dobroczynną rękę ubogim, wdowom i sierotom”. Zamożni plebani nierzadko składali „ofiary wieczysto-funduszowe” na rzecz szpitali, utrzymywali szkoły parafialne, słowem świadczyli „wieloliczne czyny dla dobra publicznego”. Zamiana dziesięcin sprawiła, że pozostał „tylko cień i nazwa pierwiastkowych dziesięcin”, a liczni plebani „przywiezieni zostali do uderzającego ubóstwa”. Świadczyły o tym dane powołanej w 1838 r. specjalnej komisji, która w 1840 r. dokonała „obrachowania dochodów plebańskich”. Wykazało ono, że w większości probostw „nie udało się wycisnąć nawet minimum rocznego dochodu”, czyli 1800 złp., odpowiadających kongruj ustalonej w 1833 r. Zrodziło to konieczność dopłat ze Skarbu Publicznego dla jej uzupełnienia. Krótko mówiąc, na zamianie dziesięcin skorzystały jedynie

⁵⁸ Pismo Administratora Generalnego Diecezji Krakowskiej [...] z 5 I 1844 nr 30. Zdaniem biskupa, rozwiązanie takie nie naruszałoby art. VII Konstytucji (*Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego Okręgu z 29 lipca 1833 r.* [w:] M. Kallas, M. Krzymkowski, *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795–1918. Wybór źródeł*, Warszawa 2006, s. 199), zmodyfikowanego przez Komisję Organizacyjną w 1837 r. (ogłoszone przez Senat Rząd. 27 XII 1837 nr 7430 DGS) oraz art. 13. *Statutu organizacyjnego wewnętrznego urzędzenia Senatu z 22 III 1843 nr 6 Dz.Konf.*, ogłoszonego pismem Senatu Rząd. z 27 III 1843, Dz. Praw WMK z 1843 r.

parafie, czyli właściciele dóbr ziemskich i gromady włościańskie; „słuszność i sprawiedliwość”, a za tym „zasada prawna”, wymagały, aby odtąd to parafianie ponosili koszty budowy i remontów budowli parafialnych, a także gospodarskich⁵⁹.

Biskup twierdził ponadto, że Senat nie może zmieniać ustaw na niekorzyść „zubożałych plebanów”, a jedynie je rozwijać. Dokonał też interpretacji art. 18 ustawy z 1843 r. Wykładnia mogła mieć znaczenie dla określenia poziomu obciążeń duchowieństwa. Przy wykonywaniu „koniecznych napraw”, Senat oparł się na art. 605–606 Kodeksu Napoleona, poświęconych „przyzwoitemu utrzymaniu rzeczy”. Łętowski zwrócił uwagę, że plebani uzyskujący przychody z beneficjum korzystali przy tym z (jako „nierozdzielnie przywiązanych”) „budowli funduszowo-gospodarczych”, których jako miejsca ich zamieszkania nie mogli sprzedawać lub zamieniać czy też w inny sposób alienować, ewentualnie przekazać rodzinie w drodze testamentu („w puściznę odkazać”). Byli jedynie użytkownikami wieczystymi („dożywotnimi posiadaczami”) budynków plebańskich, wikarystówek itp. Zdaniem pastora diecezji, jako na użytkownikach nie powinien na nich spoczywać obowiązek stawiania bądź remontowania budynków gospodarskich, gdyż byłoby to sprzeczne z „podstawowym założeniem użytkowania”; na gruncie kodeksowym można było jedynie oczekiwać „napraw, jakich przyzwoite utrzymanie rzeczy wymaga” (wedle zwyczajowego określenia: „kołkiem, snopkiem i chłopkiem”). Biskup przyznał, że w 1833 r. Sejm wziął pod uwagę faktyczną pozycję proboszczów jako „dożywotnich posiadaczy funduszków plebańskich” oraz połączonych z nimi budynków, stąd w art. 5 ustawy z 1833 r. wskazano jedynie na obowiązek proboszcza wykonywania „pomniejszych reparacji budynków gospodarskich”; za takim rozumieniem przemawiały nadto zasady obowiązujące w każdym „ukształconym towarzystwie ludzkim”. Dla większego efektu biskup podał przykład stodoły plebańskiej, „pożarem pochłoniętej lub burzliwym wichrem”, która „wreszcie ręką samego czasu zwaloną zostanie”. Nieodzowne staje się wówczas zapewnienie „materiału budulcowego”, którego koszt (wraz z kosztami transportu) wynosi około 1000 złp. Należało też pamiętać o opłaceniu „podatku interkalarnego” oraz stemplowego, uiszczanego przez obejmujących beneficja „kollacji rządowej i prywatnej” (art. 17 ustawy z 16 IX 1833 r.). Biskup wskazał na jeszcze inne podatki, ciężące na plebanach, czyli podymne, szarwarkowy, osobisty, ofiarę 40 grosza. Komisja z 1840 r. na poczet kongru zaliczyła opłatę na budowę i remonty (z art. 3 ustawy z 1838 r.), a także koszty mniejszych reparacji (art. 18–19 rozporządzenia 1843 r.). Z kongru proboszczowie utrzymywali sługi kościelne (kościelni, dzwonnicy), kupowali воск i łój do oświetlenia kościoła, wino mszalne itp. Z niej opłacali też „sprzęty do służby Bożej”, czyli ornaty, kapy i bieliznę kościelną, „przez czas częstokroć zniszczone”. Opłaty pobierane od parafian za pogrzeby (po 2 gr według „Tabeli iurium stolae” z 1816 r.) przynosiły niewielkie dochody. Doszło do tego, że będący po kilkadziesiąt

⁵⁹ Pismo Admin. Gen. Diecezji Krakowskiej do Senatu Rząd. z 5 I 1844 nr 30, WMK V-32 B, k. 1519–1527. Zdaniem biskupa, w 1833 r. „Naród poprzez reprezentację swoją przyjął na siebie z sumienia samego i ścisłej sprawiedliwości koszty prac” (w tym budynków gospodarczych), „wola Narodu nie została zaś odwołana żadną późniejszą ustawą”.

lat na jednej parafii proboszczowie nie byli w stanie „kupić sobie nowego ornatu”. Do dochodu proboszczów, będącego podstawą obliczania podatku ofiary, komisja wliczyła także dobra przechowywane w zabudowaniach gospodarczych (np. świnie w oborach, zboże w stodołach). Obarczenie ich nowym „podatkiem na budowę gmachów” wiązać się miało z pochłonięciem kongruji za okres 5–6 lat, co mogłoby spowodować sytuację dramatyczną, w razie gdyby zabudowania padły np. „pastwą ognia piorunowego”. W konkluzji Łętowski prosił o modyfikację regulacji z 1843 r., którą zamierzał podać dziekanom do wykonania (wydać „formalne polecenia”) dopiero po wprowadzeniu niezbędnych poprawek⁶⁰.

Sążnisty elaborat biskupa nie wpłynął na zmianę stanowiska Senatu, który polecił mu bezzwłocznie wskazać dziekanów, którzy mieli zasiąść w dozorach⁶¹. Pozytywnym skutkiem wystąpienia Łętowskiego było wydanie instrukcji dla komisarzy dystryktowych, która dokładnie określała ich obowiązki w dozorach. Faktem było wzbranianie się duchowieństwa przed „zawijaniem dozorów” do czasu otrzymania upoważnienia z rąk władzy diecezjalnej⁶².

Instrukcję opracowano w Wydziale Spraw Wewnętrznych⁶³. Nakazywała ona komisarzom dystryktowym wykonywanie obowiązków „bez ujmy powagi, jaka z przepisów kościelnych kolatorom i dziekanom służy”; ich „rozsądne postępowanie” miało „utrzymać harmonię” między członkami dozorów, a tym samym „skutecznie wpływać na realizację celów stojących przed tą instytucją”. Przewodniczenie dozorum powierzono im dla odciążenia („ku ulżeniu pracy”) dziekanów i kolatorów, mających inne, wynikające z prawa kościelnego, obowiązki. Komisarze mieli prowadzić protokół posiedzeń, których przebieg odnotowywali w „księdze dozoru”, a także utrzymywać korespondencję z rządem; formalnie byli jedynie „pomocnikami dla kolatorów”, w związku z czym kierowanie przez nich dozorum „powinno być nacechowane delikatnością”; „zaproszenia na posiedzenia” mieli rozsyłać w rozsądnych terminach („w przyzwoitym czasie”), aby „mogły dojść do członków dozoru”. W świetle instrukcji komisarz, będący urzędnikiem policyjno-administracyjnym, miał „w ogólności czuwać” nad działalnością dozorów, a także „nad całością budynków parafialnych”, w związku z czym zwoływał posiedzenia w celu naradzenia się; ponadto miał wzywać proboszczów, zobowiązanych do wykonywania drobniejszych prac, do wypełnienia obowiązków w tym zakresie. Odnośnie do prac budowlano-remontowych porozumiewał się z budowniczym okrę-

⁶⁰ Ibidem, k. 1528–1544.

⁶¹ Pismo Senatu Rząd. do Admin. Gen. Diecezji Krakowskiej z 11 III 1844 nr 179, ibidem, k. 1513–1518. Dotyczyło to zarówno dozorów miejskich, jak i okręgowych.

⁶² Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Senatu Rząd. z 1 X 1844 nr 7073, WMK V-32 B, k. 1465–1466; Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. i Admin. Gen. Diecezji Krakowskiej z 14 X 1844 nr 5008, ibidem. Sytuacja taka wystąpiła m.in. w dystrykcie Liszki, o czym donosili komisarze dystryktowi. W piśmie do biskupa rząd stwierdzał, że zachowanie proboszczów stanowi „ujmę dla należnego porządku i powagi postanowień rządowych”.

⁶³ Pismo Senatu Rząd. do Wydz. Spraw Wewn. z 11 II 1844 nr 179, WMK V-32 B, k. 1515–1517.

gowym, którego informował o istotnych okolicznościach (np. liczbie ludności czy zaprzęgów)⁶⁴. O postanowieniach instrukcji powiadomiono podmioty zobowiązane do jej realizacji⁶⁵.

Wobec nacisków Senatu obsadę dozorów rozpoczęto jeszcze w lipcu 1843 r. Jako pierwsze wyłoniono dozory w parafiach należących do tzw. kollacji rządowej. Były to kościoły: NMP, Wszystkich Świętych oraz św. Szczepana na Piasku⁶⁶. W tym samym czasie utworzono też kilka dozorów w Okręgu Krakowskim⁶⁷. Należy zaznaczyć, że w związku z likwidacją Wolnego Miasta Krakowa, od marca 1846 r. nominacji udzielała Rada Administracyjna Miasta Krakowa i jego Okręgu, sprawująca „zwierzchnią władzę administracyjną”⁶⁸. Przykładowo, w 1849 r. Rada obsadziła, wskutek upływu kadencji, dozory w Trzebini, Kościelcu, Płokach i Płazie⁶⁹. Przed podjęciem decyzji zapoznała się z opinią Wydziału Spraw Wewnętrznych⁷⁰. Dalsze zmiany w składzie były, oprócz zakończenia kadencji, najczęściej spowodowane śmiercią bądź rezygnacją członków doboru⁷¹.

⁶⁴ *Instrukcja dla Komisarzy Dystryktowych jako przewodniczących w Dozorach Kościelnych*, WMK V-32 B, k. 1507–1509. Instrukcję zatwierdził Senat Rząd. 10 VI 1844 nr 2685 DGS. Liczyła 8 paragrafów. W księdze odnotowywano opinie członków doboru; odpisy protokołów przesyłano Wydziałowi; na pierwszym w roku posiedzeniu doboru odczytywano przepisy dotyczące ich funkcjonowania; komisarzy miano informować o wszelkich pracach drogowych, szkolnych itp., aby mogli rozsądnie rozłożyć świadczenia od ludności chłopskiej.

⁶⁵ Pismo Senatu Rząd. do Dyrekcji Policji, Wydz. Spraw Wewn. i Komisarzy Dystryktowych z 10 VI 1844 nr 2685, WMK V-32 B, k. 1505–1506.

⁶⁶ Kandydatami Wydziału byli Ludwik Wolff (referendarz Senatu i sekretarz wydziału, do NMP), Ignacy Paprocki (referendarz Senatu, do Wszystkich Świętych) i Ludwik Jakubowski (adiunkt wydziału, do św. Szczepana). Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Senatu Rząd. z 25 VII 1843 nr 6761, WMK V-32 B, k. 1549; Pismo Senatu do L. Wolffa, I. Paprockiego, L. Jakubowskiego i Wydz. Spraw Wewn. z 28 VII 1843 nr 3876, ibidem.

⁶⁷ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do kandydatów na członków dozorów z 5 VII 1843 nr 6761, WMK V-32 B, k. 1449. Obsadzono dozory w Trzebini, Kościelcu, Płokach i Płazie.

⁶⁸ O jej działalności zob. M. Mataniak, *Rada Administracyjna Miasta Krakowa i Jego Okręgu. Z dziejów XIX-wiecznej administracji krakowskiej*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t.14, Kraków–Lublin–Łódź 2011, s. 145–171. Początkowo działała jako Administracja Tymczasowa Cywilna.

⁶⁹ Pismo Komisarza Dystryktowego w Trzebini do Rady Administracyjnej Okręgu Krakowskiego z 19 IV 1849 nr 569, WMK V-32 B, k. 1449–1450. Skład dozorów: Trzebinia – dziekan ks. G. Ligęziński, kolator A. Estreicher, proboszcz ks. Zygodlewicz, ponadto właściciele Młoszowy i Sierszy oraz sołtys Górki Trzebińskiej; Kościelec – dziekan Ligęziński, kolator Franciszek Szembek, administrator dóbr Pogorzycze Adam Jadowski, właściciel Balina, sołtys Luszowic; Płoki – kolator Adam Potocki, proboszcz ks. Żurek, sołtysi Płok, Psar i Ligoty; Płaza – dziekan ks. Wojciech Jakubowski, kolator Fromyn, proboszcz ks. Kolisiewicz, właściciele Piły, Bolęcina, sołtys Płazy.

⁷⁰ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Rady Administracyjnej z 8 VIII 1849 nr 4598, WMK V-32 B, k. 1450. Rada przekonywała nominatów, aby „nie wymawiali się od posługi obywatelskiej”. Pismo Rady Administracyjnej do kandydatów z 10 VIII 1849 (do nr. 4598), ibidem, k. 1449–1450.

⁷¹ Zob. sprawa nominacji Ludwika Tarnawskiego (dziedzic Sułkowa) w miejsce zmarłego Kałużowskiego. Pismo Rady Administracyjnej do doboru kościelnego parafii Czernichów z 12 X 1849 nr 11 034, WMK V-32 B, k. 1407.

Należy jeszcze odnotować modyfikacje zasad finansowania budynków parafialnych, które wprowadził Sejm ustawą z 1844 r.⁷² W związku z nadmiernym obciążeniem wieczystych posiadaczy „drobnych realności” (w tym erbpachterów folwarcznych), nałożył on na właścicieli kopalni obowiązek współfinansowania „budowli kościelnych” na warunkach ustalonych dla właścicieli wsi⁷³.

FUNKCJONOWANIE DOZORÓW KOŚCIELNYCH W LATACH 1843–1853

Poniżej odtworzony zostanie przebieg kilku spraw remontowo-budowlanych, zrealizowanych pod okiem dozorów kościelnych. Jako pierwsze można wskazać działania, podejmowane przy kościele Najświętszej Marii Panny w Krakowie (kościół Mariacki) w związku z uszkodzeniami wywołanymi bombardowaniem Krakowa przez wojsko austriackie (26 IV 1848). W połowie 1848 r. do sprawującego wówczas (1 I–20 X 1848) władzę administracyjną Urzędu Cyrkularnego zwrócił się prokurator funduszów kościoła Mariackiego, żądając wyznaczenia komisji gruntowej, która miała ustalić stopień zniszczeń dachu świątyni⁷⁴. Urząd Cyrkularny wyznaczył taką, do jej składu wzywając m.in. członków dozoru kościelnego; komisja miała opracować kosztorys prac remontowych⁷⁵. Urząd Cyrkularny zażądał też wiadomości o stanie funduszów na reparację kościoła⁷⁶.

Zachowany protokół obrad dozoru (z 4 VIII 1848)⁷⁷ zawiera dokładne dane o zniszczeniach powstałych w konstrukcji kościoła. W ogólności ustalono, że „dachy miedziane tej starożytnej krakowskiej świątyni w wielu miejscach bombami kulami armatnimi przestrzelone zostały”. Nad wyższym strychem kościelnym, od strony południowej, członkowie dozoru stwierdzili uszkodzenia dachu „w wiązaniu i pokryciu”, a także „pokrycia miedzianego niższej wieży, od kulek kartaczowych”. Uszkodzenia dostrzeżono również w części północnej, przy czym ustalenie „innych, mniejszych otworów” mogło nastąpić dopiero w czasie opadów deszczu. Ponieważ środki na utrzymanie budynków kościelnych znajdowały się w dyspozycji rządu

⁷² Pismo Prezydującego w Zgromadzeniu Reprezentantów do Senatu Rząd. z 11 VII 1844 nr 58, WMK V-32 B, k. 1469.

⁷³ Ustawa z 11 VII 1844 r. *Uzupełnienie Ustawy z r. 1833 co do obmyślenia środków stawiania i utrzymywania kościołów i budowli plebańskich*, ogłoszona pismem Senatu Rząd. z 13 VII 1844 nr 3293 DGS, Dz. Praw WMK z 1844 r. Ustawa dotyczyła właścicieli i posiadaczy „kopalń węgla, rudy żelaznej, galmanu i ołowianki”.

⁷⁴ Pismo Prokuratora funduszów kościoła NMP do Urzędu Cyrkularnego z 25 V 1848, WMK V-30 A, k. 1231. Prokuratorem był Artur Ziółczyński.

⁷⁵ Pisma Urzędu Cyrkularnego do Urzędu Budownictwa, dozoru kościelnego parafii NMP i Prokuratora funduszów z 28 VI 1848 nr 5699, ibidem; z 25 VII 1848 nr 8463, ibidem.

⁷⁶ Pismo Kasy Poborowej do Urzędu Cyrkularnego z 31 VIII 1848 nr 9873, WMK V-30 A, k. 1235–1236. Wynosiły one 8646 złp. i 26 gr.

⁷⁷ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii NMP z 4 VIII 1848, WMK V-30 A, k. 1237–1239. W posiedzeniu dozoru wzięli udział: adiunkt Budownictwa, komisarz cyrkulowy (Terlecki), obywatel Weiss i Marceli Bugajski oraz prokurator Ziółczyński.

(przechowywane w Kasie Głównej), dozór wygotował wniosek o wykonanie prac „w drodze administracyjnej”, pod nadzorem Budownictwa, bez uciekania się do licytacji⁷⁸. Z wnioskami do nowo mianowanego gubernatora Galicji Wacława Zaleskiego wystąpił kierownik Urzędu Cyrkularnego⁷⁹. Zaleski zgodził się z wnioskami w przedmiocie planowanych robót pod warunkiem, że podobne będzie stanowisko dozoru kościelnego⁸⁰.

Rada Administracyjna, w następstwie przywrócenia w Krakowie władz miejskich, otrzymała wnioski dotyczące wypłaty 485 złp. dla Wacława Mullera (roboty ciesielska) i 876 złp. dla Józefa Kossowskiego (roboty kotlarska)⁸¹. Wspomniani rzemieślnicy przeprowadzili pod nadzorem budowniczego miejskiego prace remontowe przy kościele NMP, przy czym zezwolenie zostało wydane przez gubernatora Galicji na podstawie wniosku wystosowanego przez Urząd Cyrkularny w Krakowie⁸²; spośród spraw krakowskich można odnotować jeszcze m.in. renowację kościoła parafialnego św. Krzyża (wraz z plebanią)⁸³.

W dalszej kolejności zaprezentować można przebieg prac wokół kościoła i plebanii w podkrakowskich Zielonkach. W skład lokalnego dozoru wchodził: komisarz dystryktowy Krawczyński (przewodniczący), proboszcz ks. Feliks Sosnowski, prof. Ferdynand Kojisiewicz jako pełnomocnik kolatora (Uniwersytet Jagielloński) oraz właściciele bądź erbpachterzy wsi należących do parafii, czyli Zielonek (Wierciński), Garlicy Murowanej (Maksymilian Bader) i Marszowca (Ślizowski)⁸⁴. W 1849 r. Rada Administracyjna zwołała jego posiedzenie w związku z informacjami, że stan techniczny kościoła i budynków plebańskich pozostawia wiele do życzenia⁸⁵. Dozór potwierdził konieczność odnowienia fasady świątyni, a także wyremontowania plebanii i wystawienia parkanu wokół kościoła. W jego ocenie należało ponadto wystawić nową dzwonnice i organistówkę („organarię”) oraz otoczyć

⁷⁸ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii NMP z 4 VIII 1848, WMK V-30 A, k. 1237–1239. Zaproponował też, aby „dużą część blachy użyć ponownie, co pozwoliłoby na oszczędności”.

⁷⁹ Pismo Urzędu Cyrkularnego do Gubernatora Galicji z 31 VIII 1848 nr 9873, WMK V-30 A, k. 1233–1234.

⁸⁰ Pismo Gubernatora Galicji do Urzędu Cyrkularnego z 14 IX 1848 nr 11 340, WMK V-30 A, k. 1239. Chodziło o warunki realizacji prac (deklaracje), zaproponowane przez majstrów.

⁸¹ Pismo Rady Miejskiej do Rady Administracyjnej z 13 XII 1848 nr 1322, WMK V-30 A, k. 1225–1226. Wpłata nastąpiła z Kasy Poborowej.

⁸² Pismo Gubernatora Galicji do Rady Miejskiej z 14 IX 1848 nr 3197, WMK V-30 A, k. 1225; Pismo Budowniczego Okręgowego do Rady Miejskiej z 10 XI 1848 nr 648, ibidem.

⁸³ Zob. np. Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii św. Krzyża w Krakowie z 28 IV 1851, WMK V-31 B, k. 997–999; *Wykaz osób składkę opłacił mających na reparację Kościoła i Plebanii w parafii św. Krzyża* z 21 X 1850 (do nr. 2971 DIOT), ibidem, k. 1015–1023. Prace przy kościele oszacowano pierwotnie na 389 złp. 25 gr, przy plebanii na 1261 złp. 29 gr.

⁸⁴ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Zielonki z 13 XI 1849, WMK V-41 B, k. 917. Sosnowski był też proboszczem kościoła św. Anny w Krakowie, dla którego kościół w Zielonkach był kościołem filialnym.

⁸⁵ Pismo Komisarza Dystryktowego w Balicach do Rady Administracyjnej z 5 II 1849 nr 699, WMK V-41 B, k. 915; Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego z 23 III 1849 nr 3069, ibidem.

murem parafialny cmentarz⁸⁶. Dla zaoszczędzenia czasu dozór zalecił wykorzystanie planów i kosztorysów, które sporządzono jeszcze w 1844 r.⁸⁷ Rada częściowo przychyliła się do tych propozycji, polecając porównanie obecnego stanu budynków z dawnymi planami; ich aktualizacji miał dokonać budowniczy okręgowy. Komisarzowi nakazano odebranie od mieszkańców deklaracji dotyczących ich udziału w planowanych robotach. Dozór miał zaproponować wykonawców prac budowlanych⁸⁸.

Do udziału w kolejnym posiedzeniu zaproszono urzędnika służby budowlanej oraz naczelnika ekonomii prądnickiej. Przyjęto propozycję proboszcza, aby w ciągu najbliższego roku zrealizować jedynie część inwestycji za kwotę 2359 złp. 20 gr. Wykonawców – prywatnych przedsiębiorców – miano wyłonić w przetargu⁸⁹. Niezbędne było skorzystanie z tzw. posług szarwarkowych (w dniach ciągłych i pieszych), które włościanie mogli zamienić na opłatę w gotówce. Z braku środków odroczone prace wokół dzwonnicy, organistówki i parkanu. Powodem było zmniejszenie finansowania ze strony Administracji Okręgowej Kameralnej, nadzorującej miejscową ekonomię⁹⁰. Po sprawdzeniu dokumentacji przez dyrektora budownictwa oraz Biuro Rachuby Rada zatwierdziła propozycję ks. Sosnowskiego⁹¹. Następnie poleciła mu wyremontowanie jeszcze innych budynków (np. stodoły) i pozostawienie organistówki i dzwonnicy w dotychczasowym stanie⁹². Zapłaty ekwiwalentu przez włościan miał dopilnować komisarz, który sporządził rozkład kosztów, zawierający wsie należące do parafii w Zielonkach. Były to zarówno wsie kościelne, czyli tzw. instytutowe (Bibice, Witkowice), skarbowe, czyli narodowe (Zielonki, Górka Narodowa, Tonie), jak i prywatne (Garlica Murowana, Pękowice)⁹³. Obra-

⁸⁶ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Zielonki z 13 XI 1849, WMK V-41 B, k. 917. Dozór zajął się także stanem innych zabudowań: stodoły, wozowni, chlewu oraz obory dla bydła i stajni dla koni. W związku ze spodziewanym przejściem Kojśiewiczza na emeryturę wystąpił też o wskazanie nowego delegata ze strony kolatora.

⁸⁷ Zob. Pisma Wydz. Spraw Wewn. do Dyrektora Budownictwa z 25 VI 1844 nr 3771 i 19 VIII 1844 nr 6613, WMK V-41 B, k. 917. Dokumentację zatwierdził Wydz. Spraw Wewn.

⁸⁸ Pismo Rady Administracyjnej do Budowniczego Okręgowego, Komisarza Dystryktowego i dozoru kościelnego parafii Zielonki z 7 VI 1850 nr 1725, WMK V-41 B, k. 915–916.

⁸⁹ Ibidem. Wynagrodzenie dla enterprenerów miało być wypłacane w ratach: 1/2 przed rozpoczęciem prac, 1/4 po dostarczeniu materiałów, 1/4 po zakończeniu robót.

⁹⁰ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Zielonki z 19 IX 1850, WMK V-41 B, k. 905–907. Budowniczym okręgowym był Ignacy Hercok, naczelnikiem ekonomii A. Rozwadowski. Chłopi mieli świadczyć 90 dni ciągłych (możność zamiany na opłatę 2 złp. za każdy dzień) i 313 pieszych (na 20 gr), ekwiwalent gotówkowy: 338 złp. 20 gr.

⁹¹ Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego z 20 II 1851 (do nr 15 230), WMK V-41 B, k. 914; Pismo Kom. Dystrykt. do Rady Administracyjnej z 28 II 1851 nr 422, ibidem, k. 911; Pismo Rady Administracyjnej do Dyrektora Budownictwa z 21 III 1851 nr 3319, ibidem, k. 909; Pismo Dyrektora Budownictwa do Rady Adm. z 7 IV 1851 nr 491, ibidem, k. 903–904.

⁹² Pismo Rady Administracyjnej do Dyrektora Budownictwa, Komisarza Dystryktowego i dozoru kościelnego parafii Zielonki z 30 V 1851 nr 5063, WMK V-41 B, k. 903–904 i 1033.

⁹³ *Rozkład kosztów* z 20 X 1851, WMK V-41 B, k. 883–897; Pismo Komisarza Dystryktowego do Rady Administracyjnej z 20 X 1851 nr 2011, ibidem, k. 877. W wykazie znalazły się dane o liczbie mieszkańców, powierzchni gruntów, liczbie „dni pomocnych” oraz ekwiwalencie.

chowanie zweryfikowała Buchalteria Tymczasowa⁹⁴. W rezultacie podjętych prac w latach 1851–1853 odnowiono fasadę kościoła, a także wyremontowano spichlerz i wozownię. Pewne znaczenie miało przy tym wsparcie finansowe osób prywatnych, m.in. M. Badera oraz wdowy po prof. Rafale J. Czerwiakowskim. Na lepsze czasy musiało poczekać otoczenie cmentarza murem, wybudowanie przycmentarnej kostnicy oraz wyremontowanie dzwonnicy, organarii i dachu plebanii⁹⁵.

Aktywność dozorów można prześledzić również na bazie akt dotyczących budowy organistówki przy kościele parafialnym św. Jakuba Apostoła w Sance Południowej. Prace wykonano w miejscu wcześniejszej „organarii”, która spłonęła w 1846 r.⁹⁶ Związaniem w 1846 r. dozorowi Rada nakazała rozwiązanie problemu domu dla organisty, pojawiły się nawet pomysły, aby mianować go zarazem wiejskim nauczycielem, który, mieszkając w budynku szkolnym, nie potrzebowałby osobnej siedziby przy kościele. W obliczu ubóstwa mieszkańców wsi pomysł jednak zarzucono⁹⁷. Wydział Spraw Wewnętrznych zwołał posiedzenie dozoru, w którego trakcie miano zapoznać się z opinią budowniczego okręgowego; w zbadaniu sytuacji „na gruncie” mieli mu towarzyszyć członkowie dozoru. Z przebiegu posiedzenia komisarz dystryktowy sporządził protokół, w którym znalazły się sugestie dotyczące podziału kosztów między członków wspólnoty parafialnej. Mieszkańcom wsi pozostawiono do wyboru osobiste wykonywanie prac albo uiszczenie ekwiwalentu w gotowiznie⁹⁸. Dokumentację techniczną przygotował dyrektor Budownictwa⁹⁹.

W omawianym przypadku wykonawcą miał zostać nie enterprener, lecz proboszcz Sanki (ks. Wojciech Jakubowski). Jego zamiarem było wybudowanie organistówki murowanej (z elementami drewnianymi), a to przez wzgląd na większą trwałość i dostępność materiałów budowlanych (kamieni, wapieni, gliny); budynek

⁹⁴ Pismo Rady Administracyjnej do Buchalterii Tymczasowej z 28 X 1851, WMK V-41 B, k. 877.

⁹⁵ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Zielonki z 28 IX 1853, WMK V-41 B, k. 879–882; Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego z 2 XI 1852 nr 15 479, ibidem, k. 879; Pismo Urzędu Cyrkularnego w Krakowie do Kom. Dystrykt. z 24 VIII 1853 nr 13 134, ibidem.

⁹⁶ Pismo proboszcza W. Jakubowskiego do Wydz. Spraw Wewn. z 7 XII 1846, WMK V-30 A, k. 652–653. Z powodu fatalnego stanu technicznego organistówki („częściowe zawalenie się”), w 1844 r. dozór kościelny stwierdził konieczność jej gruntownej przebudowy albo wyburzenia.

⁹⁷ Pismo Dyrektora Budownictwa do Wydz. Spraw Wewn. z 21 III 1844 nr 2583, WMK V-30 A, k. 655–656. Wcześniejsza organistówka „zupełnie zginęła z powodu ognia w kominie”.

⁹⁸ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do dozoru kościelnego parafii w Sance, proboszcza W. Jakubowskiego, Komisarza Dystryktowego w Alwerni i Dyrektora Budownictwa z 14 XII 1846 nr 8808 (do nr 2282), WMK V-30 A, k. 653–654, 663. Plan i kosztorys miał pierwotnie opracować budowniczy okręgowy.

⁹⁹ Pismo Dyrektora Budownictwa do Wydz. Spraw Wewn. z 18 V 1847 nr 429, WMK V-30 A, k. 623; Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Dyrektora Budownictwa z 2 IV 1847 nr 2332, ibidem; Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Buchalterii Tymczasowej z 27 V 1847 (do nr. 2332), ibidem; Pismo Buchalterii Tymczasowej do Wydz. Spraw Wewn. z 7 VI 1847, ibidem. Dyrektorem budownictwa był Karol Kremer.

miał być jednoizbowy i jednokomorowy¹⁰⁰. Oprócz „izby na mieszkanie”, w projekcie przewidywano też spiżarnię i piwniczkę, wykonane z cegły i kamienia. Propozycje ks. Jakubowskiego zaaprobował dozór kościelny (koszt 3000 złp.)¹⁰¹, po czym zatwierdził rząd¹⁰². Propozycję proboszcza wybrano ze względu na korzystniejsze warunki (oszczędność 354 złp., potrącenie części kosztów „na popęd fabryki” z kongruj plebańskiej). Rada, na wniosek dozoru, rozpiła składkę przypadającą od włościan z Sanki Północnej (280 złp.), Sanki Południowej (290 złp.) i Frywałdu (314 złp.), rozkładając ją na trzy korzystne raty¹⁰³.

Budowy organistówki jednak nie sfinalizowano, przyczyną czego były spory członków dozoru, dotyczące repartycji kosztów. Dotkliwie było też wycofanie się z budowy „Państwa Tenczyńskiego” hr. Potockich, którzy z powodu zmian w stosunkach włościańskich, a także utraty licznych gruntów nie poczuli się do odpowiedzialności za majątek parafialny¹⁰⁴. Ostatecznie właściciel Sanki Południowej, Zygmunt Kirschbaum, oddał organiście dom wraz z gruntami w wieczystą dzierżawę („wieczny fundusz”); w zamian organista miał uczyć dzieci czytania i pisania, jego żona zaś dokształcać chłopki w „robotach kobiecych” (gotowanie i haftowanie). Budowa organistówki stała się więc nieaktualna¹⁰⁵.

Z zachowanych w archiwum dokumentów można też odczytać sprawę pokrycia dachem „zupełnie spróchniałej” plebanii w Czernichowie. W pracach uczestniczył dozór kościelny, który podjął m.in. uchwałę o udziale chłopów w zainicjowanych pracach¹⁰⁶. Ich podstawą miał być „anszlag”, z którego wynika, że w kosztach partycypowali: proboszcz (Kasa Poborowa miała potrącić kwotę z wniesionego przez niego procentu od kongruj); Skarb Publiczny jako kolator (oraz właściciel kościoła czernichowskiego), erbpachterka Aleksandra Kadłubowska, a także posiadacze młyna i stawu Zakamycze, młyna Borowy, właściciele wsi: Kłokoczyn, Pasieka

¹⁰⁰ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Rady Administracyjnej z 28 VIII 1847, WMK V-30 A, k. 624; Pismo proboszcza do Wydz. Spraw Wewn. z 7 XII 1846, ibidem, k. 651–652. Sprawa była pilna, jako że „organista żadnego nie miał pomieszkania”.

¹⁰¹ Uchwały dozoru kościelnego parafii w Sance z 15 II 1847, WMK V-30 A, k. 638 i 640. Obie zatwierdził Urząd Cyrkularny w Krakowie (decyzje z 14 II 1848 nr 257; 1 VIII 1848 nr 2687).

¹⁰² Pismo Rady Administracyjnej do Wydz. Spraw Wewn. z 6 IX 1849 nr 4993, WMK V-30 A, k. 703; Uchwały Urzędu Cyrkularnego z 1848 r.

¹⁰³ Pismo Dyrektora Budownictwa do Rady Administracyjnej z 1847 nr 1282, WMK V-30 A, k. 647–648, 669; Uchwała dozoru kościelnego parafii w Sance z 15 II 1847, ibidem, k. 640. Łączny koszt wyniósł 8857 złp.

¹⁰⁴ *Opis przedmiotu tyżącego się wymurowania Organaryi w Sance* z 10 I 1849, WMK V-30 A, k. 615–616, 711–712. Wieś Frywałd przestała być własnością hr. Potockich.

¹⁰⁵ Pismo Rady Administracyjnej do Budowniczego Okręgowego i Komisarza Dystryktowego z 10 I 1849 (do nr. 6206), WMK V-30 A, k. 613; Pismo Dyrektora Budownictwa do Rady Adm. z 10 VIII 1849 (do nr. 6353), ibidem, k. 615–616 i 711–712; Pismo Z. Kirschbauma do Rady Adm. z 28 XII 1848 (do nr. 7221), WMK V-498, k. 793 (wpis w „Dzienniku Głównym Rady Administracyjnej”).

¹⁰⁶ Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Czernichów z 19 VIII 1849, WMK V-31 B, k. 1317–1319; Pismo Komisarza Dystryktowego w Trzebini do Rady Administracyjnej z 10 VII 1849 nr 869, ibidem, k. 1311. Chłopi mogli je wykonać w przeliczeniu na dni ciągłe i piesze lub też zapłacić rekompensatę w gotówiznie.

Czernichowska, Wołowice, Grotowa, Sułkowa, Czernichówek, Zagacie, Dąbrowa Szlachecka, Kamień i Łęg, Rusocice, Przeginia Narodowa, oraz posiadacz gruntu Kowalowa w Przegini. Prace wstępne miały kosztować 160 złr. 6 kr., z czego na gromady przypadało 57 złr. 30 kr.¹⁰⁷ Zgodnie z warunkami licytacji *in minus*, koszty ustalono na 943 złp. 16 gr. Wykonawca miał wpłacić wadium (100 złp.), prace ukończyć do 15 V 1850 r.; były one prowadzone pod nadzorem budowniczego okręgowego; wynagrodzenie miano wypłacić „po zakończeniu fabryki i superrewizji”, z udziałem dozoru, i po „uzbieraniu składek od parafian”; zakazano „robót nadkosztorysowych” – w razie ich nieodzowności wykonawca miał wystąpić o zgodę do dozoru (przez komisarza dystryktowego)¹⁰⁸. Licytacja jako wykonawcę prac wskazała Kazimierza Czekaja¹⁰⁹. Zrealizował on kontrakt do połowy 1850 r., wnosząc następnie o wyznaczenie komisji superrewizyjnej¹¹⁰. Wzięli w niej udział m.in. członkowie dozoru¹¹¹. Można odnotować zaistniałe w omawianej sprawie trudności z wyegzekwowaniem należności od zobowiązanych podmiotów¹¹².

Innym przykładem ilustrującym działalność dozorów jest sprawa wytyczenia drogi prowadzącej do cmentarza parafialnego w Krzeszowicach. Sprawę zainicjowano jeszcze pod rządami Senatu w połowie lat trzydziestych¹¹³. Przyczyną wszczęcia postępowania były powtarzające się trudności w odprowadzaniu parafian na miejsce wiecznego spoczynku („wywracanie się umarłych”). Powodem były fatalne warunki terenowe, w jakich przebiegała „ścieżka cmentarna”, w postaci „licznych wąwozów i parowów”. W związku z powyższym, w 1851 r. dozor kościelny zwrócił się o wyznaczenie nowej trasy dla konduktów pogrzebo-

¹⁰⁷ *Rozkład kosztów do nr 3452 Dziennika Izby Obrachunkowej Tymczasowej na pokrycie nowym dachem Plebanii w Czernichowie podług dwóch Anszlagów i Protokołu superrewizyjnego przy nr 8891 Dziennika Rady Administracyjnej znajdujących się kwotę ogólną 913 złp 28 gr czyli 217 złr i 36 kr. wynoszących na skutek odezwy Rady Administracyjnej z 10 IV 1850 nr 1506 sporządzony z 27 XI 1850, WMK V-31 B, k. 1337–1338. Kosztorys sporządził budowniczy okręgowy. Liczba ludności wsi wynosiła ok. 4800 osób.*

¹⁰⁸ *Warunki wypuszczenia w przedsiębiorstwo pokrycia nowym gontem plebanii w Czernichowie z 24 XI 1849, WMK V-31 B, k. 1313–1314. Kontraktu nie wolno było odstępować bez zezwolenia rządu; warunki obowiązywały z chwilą podpisania protokołu licytacji.*

¹⁰⁹ *Protokół licytacji z 27 XI 1849, WMK V-31 B, k. 1315–1316. Zgodził się wykonać prace za 675 złp. 15 gr. W przetargu wzięli udział Stanisław Grzywa, Piotr Maciejczyk, Piotr Skowronek, Mar-
kus Schonberg i Salomon Sare.*

¹¹⁰ *Pismo K. Czekaja do Rady Administracyjnej z 18 VI 1850, WMK V-31 B, k. 1303.*

¹¹¹ *Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego, Budowniczego Okręg. i dozoru kościelnego parafii Czernichów z 5 VII 1850 nr 7213, WMK V-31 B, k. 1303; Pismo Budowniczego do Rady Administracyjnej z 23 VII 1850 nr 982, ibidem, k. 1301 (złożenie protokołu posiedzenia dozoru kościelnego).*

¹¹² *Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego w Trzebini i Ekonomii Prądnickiej z 1 V 1851 (do nr 3221), WMK V-31 B, k. 1289.*

¹¹³ *Pismo proboszcza parafii w Krzeszowicach do Wydz. Spraw Wewn. z 5 XII 1833 (do nr. 9590), WMK V-35 B, k. 799–800. Proboszczem był ks. Franciszek Trawiński.*

wych¹¹⁴. Rada Administracyjna nakazała budowniczemu okręgowemu wziąć udział w czynnościach dozoru oraz zapoznać się z jego wnioskami w przedmiocie „transportowania zwłok”, a następnie opracować plany i kosztorysy¹¹⁵. Bazując na uchwałach dozoru, budowniczy wycenił prace na 42 złr. 30 kr. Decyzja dotycząca zakupu gruntów pod budowę drogi należała do Rady Administracyjnej. Przedsięwzięcie miało sfinansować z funduszu pokładnego oraz składek parafialnych („inne źródło”). Obowiązek dostarczenia materiału budowlanego spoczywał na właścicielu wsi (hr. Potocki), parafianie mieli wykonać prace drogowe¹¹⁶. Rada Administracyjna zatwierdziła propozycje budowniczego po sprawdzeniu dokumentacji technicznej przez służbę rachunkową¹¹⁷. W dalszej kolejności poinformowała pełnomocnika „Państwa Tenczyńskiego”, że na jego mocodawcy spoczywa obowiązek wypłacenia Katarzynie (Petroneli) Piórowej wynagrodzenia za grunty odstąpione pod nowy cmentarz¹¹⁸. Prace wykonano na podstawie sporządzonych przez budowniczego planów i kosztorysów, jak też deklaracji wykonania robót¹¹⁹. Dozór kościelny za najlepszego przedsiębiorcę uznał Antoniego Baumanna¹²⁰. Rząd wystąpił do Kasy Poborowej o informacje na temat dochodów z pokładnego, ściągniętego od miejscowych chłopów¹²¹. Ponieważ okazały się one niewystarczające, Wydział Spraw Wewnętrznych zaproponował dodatkową składkę z równoczesną rezygnacją z najdroższej inwestycji, czyli wystawienia kostnicy w Krzeszowi-

¹¹⁴ Pismo Komisarza Dystryktowego w Krzeszowicach do Rady Administracyjnej z 11 XII 1851 nr 2212, WMK V-35 B, k. 751; Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Krzeszowice z 5 XII 1851 nr 7, ibidem, k. 747–749.

¹¹⁵ Pismo Rady Administracyjnej do Budowniczego Okręgowego i Komisarza Dystryktowego z 23 VIII 1852 nr 16 051, WMK V-35 B, k. 751. Komisarz miał powiadomić również miejscowy Urząd Gromadzki.

¹¹⁶ Pismo Budowniczego Okręg. do Rady Administracyjnej z 1 IX 1852 nr 2079, WMK V-35 B, k. 725–726; Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Krzeszowice z 27 VIII 1852, ibidem, k. 743–745. Włościanie mieli „usypać drogę”, wyłożyć ją kamieniami, a następnie okopać rowami i obsadzić drzewkami. Pracowali pod nadzorem komisarza dystryktowego.

¹¹⁷ Pismo Rady Administracyjnej do Buchalterii Tymczasowej z 11 IX 1852 nr 13 480, WMK V-35 B, k. 737; Pismo Izby Obrachunkowej Tymczasowej do Rady Adm. z 18 IX 1852 nr 4617, ibidem, k. 738–740.

¹¹⁸ Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego i pełnomocnika „Państwa Tenczyńskiego” z 23 XII 1852 nr 13 243, WMK V-35 B, k. 727. Miały one powierzchnię 480 sążni kwadratowych. Pełnomocnikiem był Franciszek Mroczkowski.

¹¹⁹ Pismo Budowniczego Okręg. do Rady Administracyjnej z 4 IX 1852 nr 2144, WMK V-35 B, k. 737–738; *Planik drogi do Cmentarza pogrzebowego w Krzeszowicach* z 1 IX 1852 nr 2079, ibidem, k. 729; *Wymiar gruntu mającego się zabrać dla zrobienia drogi do Cmentarza pogrzebowego w Krzeszowicach* z 27 VIII 1852, ibidem, k. 731.

¹²⁰ Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego z 7 X 1852 nr 13 480 (do nr 2176 DB), WMK V-35 B, k. 733. Baumann był prywatnym budowniczym „Państwa Tenczyńskiego”. Nadzór sprawował dozór wraz z komisarzem.

¹²¹ Pismo Rady Administracyjnej do Kasy Poborowej z 28 I 1853 nr 402, WMK V-35 B, k. 705; Pismo Kasy Poborowej do Rady Adm. z 5 II 1853 nr 434, ibidem, k. 706. Chodziło o mieszkańców Krzeszowic.

cach¹²². Rada zaaprobowwała jego wnioski, nakazując komisarzowi dystryktowemu rozdzielenie kwoty między krzeszowickich chłopów¹²³. A. Baumann zreperował także mur wokół cmentarza w Krzeszowicach na koszt mieszkańców i funduszu pokładnego¹²⁴.

Wśród drobniejszych, choć interesujących spraw, którymi zajmowały się dozory, było odrestaurowanie figury Jezusa Chrystusa („wyobrażenie ukrzyżowanego Zbawiciela”) na cmentarzu w Czernichowie. Uległa ona uszkodzenia podczas wichury w 1847 r. Z prośbą o „skuteczne zarządzenie” wystąpił do rządu proboszcz ks. Jan Kowalski, chcąc „zapobiec szemraniom wśród parafian”. Jeden z artystów rzeźbiarzy, Karol Popielecki, zgłosił chęć odmalowania wizerunku („wyobrażenia”) Chrystusa farbami olejnymi na blaszce cynkowej lub żelaznej, jak też wyrzeźbienia krzyża i umieszczenia nad nim blaszanego daszka, wszystko za 200 złp. Ks. Kowalski przedstawił projekt budowniczemu okręgowemu¹²⁵. Sprawę oddano pod konsultację dozorowi kościelnemu, któremu Wydział Spraw Wewnętrznych pozostawił wybór między wykonaniem jedynie krzyża albo, przy okazji, odnowieniem także „wyobrażenia Zbawiciela”¹²⁶. Kosztorys prac rzeźbiarskich opracował urzędnik służby budowlanej¹²⁷. Konsultacje z dozorem przekonały komisarza dystryktowego, że koszty są zbyt duże jak na możliwości parafian, którzy ponieśli poważne straty wskutek wylewów Wisły. Pilniejszą kwestią okazało się zresztą otoczenie murem cmentarza, aby nie wyglądał on „bardziej jak kopalnia, niż miejsce wiecznego spoczynku”. Koszty miały objąć jedynie, wobec „bliskości materiału kamiennego”, wynajęcie majstra i kupno wapna; w pracach posługi szarwarkowe mieli świadczyć parafianie¹²⁸. Prace kontynuowano pod rządami Urzędu Cyrkularnego w Krakowie¹²⁹.

¹²² Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Rady Administracyjnej z 9 II 1853 nr 2280, WMK V-35 B, k. 796–707. Koszt prac obliczono na 907 złr. 51 kr. Od włościan ściągnięto 532 złp. 26 gr (131 złr. 38 kr.). Kostnica („dom prosekcyjny”) miała kosztować 401 złr. 17 kr.

¹²³ Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego i dozoru kościelnego parafii Krzeszowice z 18 II 1853 nr 402, WMK V-35 B, k. 701–702. Było to 374 złr. 26 kr.

¹²⁴ Pismo Rady Administracyjnej do Komisarza Dystryktowego, Dyrektora Budownictwa, Buchalterii Tymczasowej i A. Baumanna z 22 IV 1853 nr 5797, WMK V-35 B, k. 689–690; Deklaracja A. Baumanna z 7 I 1853, ibidem, k. 709.

¹²⁵ Pisma ks. J. Kowalskiego do Wydz. Spraw Wewn. z 14 V 1847 (do nr 3545), WMK VI-35, k. 1151; z 16 VIII 1847 (do nr 5834), ibidem, k. 1147. Proboszcz występuje jako „rządca kościoła farnego”.

¹²⁶ Pismo Wydz. Spraw Wewn. do dozoru kościelnego parafii Czernichów z 20 VII 1847 nr 3545, WMK VI-35, k. 1149.

¹²⁷ *Wykaz kosztów sprawienia nowego Krzyża na Cmentarzu pogrzebowym w Czernichowie* z 15 VII 1847, WMK VI-35, k. 1143. Autorem był Budowniczy Okręgowy. Kosztorys obejmował kupno kawałka drewna dębowego (20 łokci długości i 8 cali szerokości) za 30 złp. oraz prace rzeźbiarskie, czyli obrobienie drzewa, wykonanie krzyża i jego „opokortowanie” (20 złp.).

¹²⁸ Pismo Komisarza Dystryktowego do Wydz. Spraw Wewn. z 15 X 1847 nr 1873, WMK VI-35, k. 1135; Pismo Wydz. Spraw Wewn. do Komisarza Dystrykt. z 10 IX 1847 nr 6202, ibidem, k. 1145–1146 i 1321. Sytuacja spowodowała trudności „w bieżącym opłacaniu podatków”.

¹²⁹ Pismo Biura Rachuby do Urzędu Cyrkularnego w Krakowie z 15 I 1848 nr 427, WMK VI-35, k. 1133; Pismo Budowniczego Okręgowego do Urzędu Cyrkularnego z 5 II 1848 nr 44, ibidem, k. 1133; Pismo Urzędu Cyrkularnego do Kasy Poborowej z 5 II 1848 nr 427, ibidem, k. 1127.

Z kilkunastu spraw obecnych na kartach dokumentów źródłowych można jeszcze odnotować m.in. akta dotyczące remontu plebanii w Liszkach oraz odnowienia tamtejszego cmentarza (proboszcz ks. Alfons Skórkowski)¹³⁰, remontu plebanii w Płokach (ks. Kazimierz Żurek)¹³¹, renowacji kościoła parafialnego św. Wojciecha w Kościelcu (ks. Adam Federowicz)¹³², jak też prac wokół cmentarza parafialnego w Nowej Górze (ks. Franciszek Grabowski); wszystkie one stanowią cenne źródło również do badań nad dziejami podkrakowskich parafii w XIX w.¹³³

Pełna rekonstrukcja dorobku dozorów jest obecnie poważnie utrudniona, chociażby z powodu braku sprawozdań z ich działalności. Szcątkowe dane można odnaleźć w rewersach po wydanych bądź wybrakowanych aktach spraw¹³⁴. Garść informacji zawiera „Zdanie sprawy o stanie Wolnego Miasta Krakowa”, odczytane na forum sejmowym w 1844 r.¹³⁵

Archiwalia dokumentują m.in. wystawianie przez dozory świadectw wykonania prac przez plebanów. Dowodzi tego sprawa ks. Szymona Kozińskiego, proboszcza z Rybnej, który zwrócił się do Komisji Gubernialnej o wypłatę zaległej kongruji. Uzyskane zaświadczenie dozoru potwierdzało utrzymywanie przez niego „własnym kosztem” budynków plebańskich¹³⁶. Jak wspomniano, brały one nadto udział w egzekwowaniu pokładnego. W 1846 r. odbyło się to w 33 miejscowościach¹³⁷.

¹³⁰ Pismo Rady Administracyjnej do dozoru kościelnego parafii Liszki i Budowniczego Okręg. z 27 V 1850 nr 13 484, WMK V-35 B, k. 1125; Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Liszki z 14 IX 1849 (do nr. 833), ibidem, k. 1139. Prace dotyczyły też plebanii, wikarystówki oraz innych budynków gospodarczych.

¹³¹ Zob. np. Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Płoki z 7 V 1850, WMK V-35 A, k. 185–186.

¹³² Zob. np. Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Kościelec z 31 V 1851 (do nr. 771), WMK V-33, k. 17–20.

¹³³ Zob. np. Protokół posiedzenia dozoru kościelnego parafii Nowa Góra z 3 XII 1851, WMK V-35 B, k. 721–723.

¹³⁴ Zob. dotyczące tylko spraw cmentarzy: *Rewersy na akta wydane z Archiwum z roku 1847*, WMK V-72, k. 648; *Rewersy...* z roku 1848, ibidem, k. 658–659; *Rewersy...* z roku 1849, ibidem, k. 670–673; *Rewersy...* z roku 1851, ibidem, k. 704; *Rewersy...* z roku 1852, ibidem, k. 715–724. Prace prowadzono w Giebułtowie, Paczółtowicach, Chrzanowie, Czernichowie, Libiążu, Rybnej, Kościelcu, Bobrku i Tenczynku.

¹³⁵ *Zdanie sprawy o stanie i położeniu Kraju WMK i Jego Okręgu w Zgromadzeniu Reprezentantów w 1844 r. przez Senatora do tegoż Zgromadzenia delegowanego*, Dodatek do Dz. Praw WMK z 1844 roku, s. 4–8. Jego autorem był Wiktor Kopff. Dane dotyczą jednak lat 1838–1844, więc trudno ustalić, które konkretnie prace wykonano po wprowadzeniu dozorów (1843 r.).

¹³⁶ Pismo Rady Administracyjnej do Komisji Gubernialnej z 5 XI 1852 (do nr 10 182), WMK V-34, k. 169; Pismo Komisji Gubernialnej do Rady Adm. z 6 VII 1852 nr 9243, ibidem; Świadectwo dozoru kościelnego parafii Rybna z 13 II 1846. Można dodać, że ks. Koziński wystąpił nawet do cesarza Austrii: Pismo z 27 V 1852 (do nr 10 182), ibidem, k. 177–183. Wątpliwości władz dotyczyły m.in. wypłaty wynagrodzeń dla organisty i grabarza, zaopatrywania wikarego w „bieliznę kościelną” itp.

¹³⁷ „Repertorium Rady Administracyjnej Cywilnej M. Krakowa” z 1846 r., WMK V-557, k. 89. Dotyczyło to mieszkańców wsi: Babice, Bobrek, Bolechowice, Czulice, Czernichów, Chrzanów, Giebułtów, Górka Kościelnicza, Jaworzno, Krzeszowice, Kościelec, Liszki, Libiąż Wielki, Morawica,

Porównywały też rachunki pokładnego z wykazami zgonów, które prowadzili urzędnicy stanu cywilnego, czyli w ówczesnych okolicznościach – proboszczowie¹³⁸.

Zasady działalności dozorów, mimo poważnych zmian w organizacji administracji, nie uległy większym modyfikacjom. Od 1848 r. od decyzji Rady Administracyjnej, nakazującej udział w pracach remontowo-budowlanych, stronom przysługiwało prawo odwołania do Komisji Gubernialnej w Krakowie. Skorzystał z niego właściciel Poręby, który zarzucił Radzie (a także dozorowi) przekroczenie uprawnień i bezprawne nałożenie obowiązków. Rada tłumaczyła się, że pominięcie przez nią reskryptu austriackiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 1849 r., modyfikującego regulacje z epoki Wolnego Miasta Krakowa, było spowodowane niewiedzą o jego obowiązywaniu¹³⁹. Należy dodać, że o przebiegu współpracy między dozorami a Radą Administracyjną ta ostatnia informowała również gubernatora Galicji. W latach 1849–1850 rezultatem współdziałania było wystawienie bądź odnowienie budynków plebańskich w Czulicach, Płokach, Babicach i Chrzanowie, a także rozpoczęcie modernizacji plebanii w Bolechowicach, wystawienie wikarystówki w Morawicy i in.¹⁴⁰

Zarazem prezes Rady Administracyjnej (Piotr Michałowski) w jednym ze swoich raportów wyrażał poważne wątpliwości co do skuteczności poczynań dozorów. W jego ocenie nie przejawiały one wystarczającej aktywności, opieszale podejmując uchwały nawet w obliczu pilnych remontów. Na porządku dziennym były spory między parafianami, którzy wykazywali często zaskakującą obojętność na problemy parafialnej wspólnoty. Stąd wniosek, aby władze we Lwowie przyznały dozorum większe kompetencje, zwłaszcza w dysponowaniu pieniędzmi, z pozostawieniem Radzie Administracyjnej zatwierdzania alienacji majątków oraz badania skarg właścicieli na nadmierną uciążliwość powinności szarwarkowych¹⁴¹.

Przedstawiony powyżej fragment z dziejów dozorów kościelnych pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków ogólnych. Dozory były swego rodzaju platformą

Mogiła, Modlnica Wielka, Nowa Góra, Płaza, Płoki, Poręba, Paczółtowiec, Pleszów, Rudawa, Rybna, Regulice, Ruszcza, Raciborowice, Sanka, Tenczynek, Trzebinia, Zalas, Zielonki, Zwierzyniec.

¹³⁸ Rozporządzenie 1843 *O dozorach kościelnych...* (art. 14); Rozporz. Senatu Rzecz. z 21 VI 1833 nr 3609 DGS.

¹³⁹ ANK, *Sprawozdanie z czynności Rady Administracyjnej za rok 1850* (do nr 273), zespół „Papiery Piotra Michałowskiego”, 29/645/171, k. 88. Prezes Rady powoływał się na: pisma Rady Administracyjnej do właściciela Poręby z 7 IX 1848, 13 III 1849 nr 1938 i 28 XII 1849 nr 14 595 (decyzje o współdziałaniu w inwestycji); protokoły posiedzeń dozoru kościelnego parafii Poręba z 16 VII 1846, 23 X 1847 i 14 II 1849; pisma Rady Adm. do właściciela Poręby z 6 II 1850 nr 782, z 19 VI 1850 nr 3005 i z 30 VIII 1850 nr 6388 (odpowiedzi na odwołania od decyzji) oraz reskrypt Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 10 VI 1849 nr 3965.

¹⁴⁰ Ibidem, k. 85; *Rewersy na akta wydane z Archiwum* z roku 1849, WMK V-30 A, k. 1306, 1326, 1329, 1334. Rada wyznaczyła też wizytatora – Antoniego Strzeleckiego (radca Wydz. Spraw Wewn.).

¹⁴¹ Ibidem, k. 89; Pismo Rady Administracyjnej do Komisji Gubernialnej z 15 VI 1849, ibidem. Przewlekłość postępowań administracyjnych była spowodowana zbyt dużym rozbudowaniem aparatu administracyjnego, czego dowodzi przebieg sprawy norbertanek ze Zwierzynca, które starały się o zgodę na remont klasztoru ze środków uzyskanych ze sprzedaży gruntów pod budowę kolei żelaznej.

współpracy władzy rządowej i wspólnot parafialnych, na które składali się zarówno duszpasterze, jak też ogół wiernych. Można wysnuć przypuszczenie, że były więc pewną formą odejścia od józefińskiego modelu kształtowania stosunków państwo–Kościoł. Ten ostatni zakładał bowiem ściśle podporządkowanie Kościoła i jego instytucji państwu, a także dość dowolne regulowanie stosunków kościelnych mocą prawa państwowego i nierzadko z pominięciem przywilejów Kościoła¹⁴².

Dozory mogły zaś przedkładać wnioski dotyczące budowy i remontów świątyń oraz budynków plebańskich, aczkolwiek ostateczna decyzja o rozpoczęciu prac należała do Senatu (Rady Administracyjnej itd.). Współdziałały także w rozdziale kosztów między zobowiązane podmioty, kontrolowały przebieg prac, a w ostateczności również brały udział w ich odbiorze. Ocena ich poczynań jest utrudniona, można przecież odnotować kilka sukcesów w postaci odrestaurowanych kościołów, plebanii, wikarystówek, organistówek itp. Zakres prac, poza wyjątkami, nie był nacechowany zbytnim rozmachem, ale należy przy tym pamiętać o trudnej sytuacji materialnej społeczeństwa Wolnego Miasta Krakowa w pierwszej połowie XIX w.

MATEUSZ MATANIAK

SUPERVISIONS OF CHURCHES IN KRAKÓW IN THE YEARS 1800–1853.
ORGANISATION AND RESPONSIBILITIES

Summary

The article presents the origins and the system of the institutions supervising Churches established by the Sejm of the Free City of Kraków in 1833. Their responsibility was mainly to supervise parish properties, of which they informed the government, and to participate in the construction and redecoration works around the churches, parochial houses, vicarages, cemeteries etc. Supervising institutions included collators, parsons, parishoners and District Commissioners who represented the Governing Senate. The article also reconstructs a few cases of construction and redecoration works connected with churches and parish buildings in Kraków and in the so called Kraków District in which supervising offices played their role. The study is mainly based on the archival documents from the National Archives in Kraków.

¹⁴² Na ten temat zob. S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Kraków–Wrocław 1971, s. 111–119; M. Małecki, *Ksiądz – urzędnik czy kapłan, czyli o reformach stosunków administracyjnych duchowieństwa rzymskokatolickiego w Galicji w dobie józefinizmu* [w:] *Krakowskie studia z dziejów państwa i prawa*, t. 2, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2008, s. 155–161. Odwrót od polityki józefinizmu w Austrii nastąpił w pierwszych dziesięcioleciach XIX w.